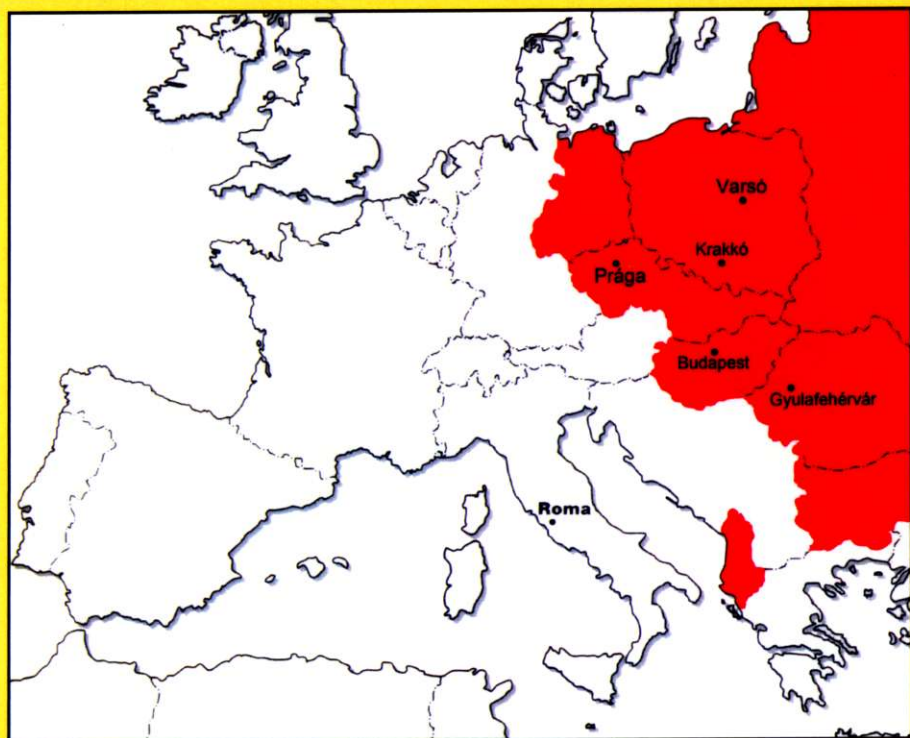

REMÉNY A REMÉNYTELENSÉGBEN

**FŐPÁSZTOROK
A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
DIKTATÚRÁKBAN**

REMÉNY A REMÉNYTELENSÉGBEN

FŐPÁSZTOROK A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
DIKTATÚRÁKBAN

Stefan Wyszyński, Karol Wojtyła,
Márton Áron, Mindszenty József

Szerkesztette:
SOÓS Károly
ZOMBORI István

BUDAPEST, 2014

TARTALOM

Roman KOWALSKI	
Köszöntő	7
Alberto BOTTARI DE CASTELLO	
La speranza nei tempi di disperazioneI pastori della chiesa nel periodo delle dittature in Europa Est-Centrale	9
Alberto BOTTARI DE CASTELLO	
Remény a reménytelen időkben	17
VÁRSZEGI Asztrik	
Világkommunizmus és kereszténység.	25
VARGA Lajos	
Krisztus tanúi.	26
SOÓS Károly	
Európaiság és nemzeti identitás	27
KOSTECKI Andrzej OP	
Stefan Wyszyński, az „Ezredév Prímása”. A pap, pásztor, apostol – a remény embere	29
LIPINSKI Michal CM	
Boldog II. János Pál pápa – túl a remény határán	35
ILLÉS Pál Attila	
A lengyel katolikus egyház helyzete a II. világháborút követően.	41
SERES Attila	
Szovjet állami egyházfelügyelet és erdélyi magyar katolicizmus a sztálini és hruscsovi érában	49
NAGY Mihály	
A Vatikán és Bukarest erőterében. Márton Aron egyházpotitikájának fő irányelvei az '50-es évek második felében	65

LÁZÁR Csilla

Az egyház és társadalomszervező erdélyi püspök a csíkszentdomokosi Márton
Áron Múzeum tükrében 75

BALOGH Margit

A magyar primási méltóság közjogi szerepének történeti előzményei.
Mindszenty József felfogása a primás közjogi státusáról esztergomi érseki
kinevezésekor 83

Illusztrációk. 115

A MAGYAR PRÍMÁSI MÉLTÓSÁG KÖZJOGI SZEREPÉNEK TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

Mindszenty József felfogása a primás közjogi státusáról esztergomi érseki kinevezésekor

1945. szeptember 14-én félórán át zúgó harangok hirdették ércnyelvükön Mindszenty József esztergomi érseki kinevezését. A kormány tudomásul vette személyét, annak reményében is, hogy ily módon gyorsan rendeződni fog az áprilisban megszakadt kapcsolata a Szentszékkal. Politikai ellenvetést olyannyira nem hoztak fel ellene, hogy Kádár János évtizedekkel későbbi – egyébként téves – nyilatkozata szerint még a kommunista kormánytagok is az ő személyére voksoltak a felmerült személyek közül.¹ Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök a kormány nevében üdvözölte az új főpáasztort, aki 1945. szeptember 22-én reggel egy rövid választáviratban mondott köszönetet: „*Meleg gratulációját hálásan köszönöm, az ország első közjogi méltósága hazája rendelkezésére áll. Hercegprimás.*”² A kormányfő megrökönyödve olvasta a táviratot, többeknek értetlenkedve mutogatta. A kétes hírnevet szerzett Major Ákos hadbíró meg is jegyezte: „valószínűleg nem normális”. Erre a miniszterelnök helyeslően bólintott, s olyasmi megjegyzést tett, hogy „a bolondok nagy bajt tudnak okozni”.³

Mindszenty nem hagyott kétséget afelől, hogy elődeihez hasonlóan hallatni kívánja szavát a magyar közéletben. A távirat azért keltett zavart és megütközést, mert az ország első közjogi méltóságának felemlítését csak úgy lehetett érteni, hogy az új hercegprimás tudomást sem vesz az államfői jogkör gyakorlásával felruházott Nemzeti Főtanácsról. Mintha az égi hatalom földi képviselője mellett a földi hatalomra is igényt tartana. Az, hogy a közhatalom gyakorlásában lehet valamilyen szerepe, már csak a hagyományból eredően is, nemigen volt kérdés. Egyesek a kormánytagok közül is természetesnek tekintették a primás feladatkörének kettős – egyházi és közjogi – természetét. Így Nagy Ferenc akkori újjáépítési miniszter is a „magas közjogi és egyházi méltóságba történt

1 Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkáráként nyilatkozta: „Három jelölt volt, s a három jelölt közül mi kommunisták Mindszentyre szavaztunk”. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] 288. f. [fond] 5/560. ö. e. [örzési egység] 157. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről. A politikust azonban megcsalta emlékezete. 1945. május 28-án a Magyar Kommunista Párt Titkárságának négy tagja, Rákosi Mátyás, Rajk László, Farkas Mihály és Kádár János, valamint az ülésen részt vevő Gerő Ernő, Nagy Imre és Molnár Erik valóban három jelölt nevével találkozott, de ezek egyik sem volt Mindszentyé. Ellenben Bánáss László, Márton Áron és Kelemen Krizosztom közül bárkit elfogadtak hercegprimásként, és erre utasították a kormányban ülő kommunista minisztereket. (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár [a továbbiakban: PIL] 274. f. 4/45. ö. e. 2. fol. Jegyzőkönyv az MKP Titkársága 1945. május 28-ai üléséről.)

2 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 16. fol. Eredeti távirat. A szövegben az „első közjogi méltóság” pirossal aláhúzva.

3 MAJOR Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Minerva Kiadó, Budapest, 1988. 264.

kinevezés” alkalmából gratulált.⁴ Ám, hogy mi is ez a közjogi szerep, mennyiben élő és aktuális a tartalma az államiség második világháború utáni újakezdésében, az már sokkal inkább kérdéses volt, de akkoriban senki nem foglalkozott ezzel.

Mindszenty értelmezésére egy másik távirat is rávilágít: hosszan és alázatosan még ugyanezen a napon írt Habsburg Ottó főhercegnek, az 1921-ben elhunyt IV. Károly magyar király fiának. „*Felséges Uram! Mély hódolattal jelentem örökös királyomnak, mint a Szentséges Atyától legkegyelmesebben kinevezett esztergomi érsek, mint az ország primása és ezzel a ténylegesen államfőtlen ország első közjogi méltósága. A mai állami berendezkedésben nem könnyű ezt a közjogi méltóságot, már csak boldogult elődöm halálával bekövetkezett megszakítás miatt is teljes erővel érvényesíteni, de ami a Felségedhez való hűségemet illeti, azt a mégoly nehéz viszonyok sem változtathatják meg.*”⁵

Talán nem is tűnik fel az olvasónak, hogy a levél nem a királyi herceget megillető „Fenség”, hanem a megkoronázott és felkent királyoknak járó „Felség” megszólítással indul, majd az „örökös királyom” fordulattal folytatódik. A *felség* kifejezés a szövegben megismétlődik, tehát kizárt az elírás: Mindszenty József Habsburg Ottónak úgy írt, ahogy az Magyarország törvényes királyának kijárt. S bár Ottó sem megkoronázva, sem felkenve nem volt, mégsem véletlen elírásról van szó, mert ez következett a legitimista meggyőződésből, a törvényi hivatkozásul említett Pragmatica Sanctióból, vagy a még korábbi 1547. évi V. törvénycikkből is, amelyben az ország rendjei kötelezték magukat, hogy nemcsak „Öfelségének, hanem örökösei uralmának és hatalmának is” örök időkre alávetik magukat (ha Magyarországon marad). IV. Károly király halála után tehát a történelmi jogfolytonosságra hivatkozó legitimisták szerint fia, Ottó trónörökös Magyarország királya lett, e néven második a magyar trónon (I. Ottó 1305 és 1307 között volt király). Mindszenty hűségnyilatkozata így lényegében egy historizáló világszemléleten alapuló politikai program: a háború utáni konszolidáció egyetlen törvényes megoldása, ha a legitim trónörökös elfoglalja a Magyar Királyság trónját. A levél egyébként nem jutott el a címzetthez, mert a feladattal megbízott Nagy Tőhötöm jezsuita felülbírált a hercegprimás szándékát. Szerinte az adott történelmi körülmények között restaurációra még csak gondolni is „egyszerűen esztelenséggel határos”, ezért generálisától letiltást kért és kapott – no nem a levél átadására, hanem az azt lehetővé tevő párizsi útra.⁶ Holott a küldönc jezsuita felhatalmazása – legalábbis saját szerepét időnként eltúlzó visszaemlékezései szerint – arra is kiterjedt, hogy a hercegprimás nevében tárgyaljon a trónörökösrel, „biztosítva őt arról, hogy az új hercegprimás mindent meg fog tenni a Habsburg restauráció érdekében, de kéri őfelségét, hogy ő ezt könnyítse meg azzal, hogy fáradozson Nagymagyarország egész területének megszerzése érdekében”.⁷ XII. Pius pápa időszerűtlennek tartotta Mindszenty Habsburg-restaurációs ábrándjait, ezt P. Nagy Tőhötöm meg is írta a hercegprimásnak, amikor beszámolt neki az 1945. október 23-ai pápai magánkihallgatásáról: „Talán csak nem gondolják egyesek” – fejtegette XII. Pius, „hogy

4 Primási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban: EPL) Mindszenty magánlevéltár, 42. doboz, Mindszenty kinevezéséhez gratulációk, 424. darab. 1945. szeptember 19-én, 16 óra 20 perckor kelt távirat.

5 Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattára, 216. f. 486. ö. e.; NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabdkörművesek*. Buenos Aires, 1965. 209.

6 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.2.3. Mt–975/2. 120. Adatok Mindszenty politikai szerepéről.

7 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 120. Adatok Mindszenty politikai szerepéről.

még egyszer visszajön a régi világ: Egy restaurációtól talán még soha nem voltunk olyan távol, mint ma.”⁸ A pápa négysemmel mondott minősítését viszont a páter tapintatosan elhallgatta, mármint azt, hogy XII. Pius szerint az érsek „*tropo imprudente*”, azaz túlságosan meggondolatlan.⁹

1945. október 7-én, érseki beiktatásán Mindszenty ismételtén utalt az ország hercegprímását megillető közjogi státusra, de anélkül, hogy annak tartalmát kifejtette volna: „*atyátok akarok lenni, még a nehéz idők súlyos kísértései között eltévelyedett tékozló fiúknak is. Még nem léphetek be a közjogi harcok dandárjába sem, mert közjogi örvényben élünk, a jogfolytonosság összes erős fonalai és finom erezeit látszólag elszakadtak. Hiányzik nem egy alkotmányos tényezőnk, de az elődök helyén van már az ország primása. Ha a balszerencse elmúltával a nemzet józansága hidat ver az örvény felett, mint Pontifex, mint hídverő, és több mint 900 év jogán az ország első zászlósura, a Ti érseketek, az ország primása is ott lesz közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében.*”¹⁰

Mindszenty ezúttal az ország „első zászlósura”-nak nevezte magát, amivel a korabeli sajtó egyébként már hetek óta illette. Volt, aki úgy dedikálta cikkét Mindszentynek, mint „Magyarország első és egyetlen zászlósúranak”.¹¹ A titulust egyes buzgó plébánosok is átvették. „Új idők világtörténeti átalakulásában régiesen hangzik ez a fogalom, mint valami történelmi emlék, amelynek nincs történelmi ereje. A mi egyházmegyénk erősen hiszi, hogy Mindszenty József hercegprímás életében ez kegyeletteljes valóság lesz”¹² – reagált egy szombathelyi plébániai körlevél. Rengeteg gratulációban bukkan fel az első közjogi méltóság fordulat. A legtöbben nem tulajdonítottak jelentőséget a szavak sorrendjének: a „hazánk első egyházi és közjogi méltósága” vagy „hazánk első közjogi méltósága és egyházának főpapja” látszólag csak ízlésbeli eltérésnek tűnt. Holott ennél többről volt szó. Indokolt röviden áttekinteni, mire is hivatkozott az új főpásztor, amikor a primást mint zászlósurat és mint első közjogi méltóságot emlegette.

A PRIMÁS MINT ZÁSZLÓSÚR

A magyar történelemben az egyházi méltóságok közül a primásnál a legerősebb és legfontosabb a közjogi kötődés: mintegy ezer éven át volt egyszerre egyházi és közjogi méltóság. Eredete Szent Istvánra nyúlik vissza, aki Imre herceghez intézett Intelmeiben a főpapokat a királyi méltóság körül a harmadik helyre sorolta (első helyre a hit megőrzését, másodikra az Egyházat, harmadikra a főpapokat, és csak negyedikre a világi országnagyokat). A primás cím *egyházi rang*, már a 13. századtól használatban van, és az esztergomi érseki szék igényt is tart rá: IV. Béla 1239. szeptember 29-én kelt oklevelében már elismeri az esztergomi érsek primásságát és minden magyar egyház feletti elsőbbsé-

8 OSZK Kézirattára, 216. f. 19. ö. e. 301–302. fol. és 48. ö. e. 3. fol. Nagy Töhötöm jelentése Mindszenty Józsefnek, 1945. október 23. Másolat.

9 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 121. Adatok Mindszenty politikai szerepéről; NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Buenos Aires, 1965. 213.

10 MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Negyedik kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1989. 83–85.; EPL 2925/1945.

11 EPL Mindszenty magánlevéltár, 34. doboz. Apor E. írása, 1946.

12 Szombathelyi Főplébániai Körlevél, 1945. október 11.

gét.¹³ IX. Bonifác pápa 1394. április 24-én saját egyháztartományában személyére szóloán nevezte ki Kanizsai János esztergomi érseket primássá és apostoli született követté. Rá egy évre, 1395. március 17-én Kanizsai *személyére* szóloán megkapta ugyanezeket a funkciókat a kalocsai egyháztartományra is kiterjesztve, illetve az esztergomi érseki székhelyben utódai is megkapták a saját egyháztartományuk felett a primási és a született követi (*legatus natus*) megbízást. A Magyar Királyság teljes területére, azaz a kalocsai egyháztartományra is kiterjedően Szécsi Dénes érsek nyerte el a címet 1452. március 24-én, ezúttal már örökösén.¹⁴ Mindszenty primási tisztségéből eredően tehát az egész országra szóló lelkipásztori feladatkört viselt, ebben az értelemben nevezte magát az „ország főpapjának”.

Az egyházi primási jogok kifejlődéséhez hozzájárult, hogy az esztergomi méltósággal bizonyos *világi rangok* is fokozatosan összefonódtak. Így Szent István óta az esztergomi érsek az *állandó koronázó főpap*, ő kente fel szentelt krizmával a királyt, amivel megtörtént az isteni eredetű hatalom szimbolikus átháramoltatása a királyra. Ám ezt a jogát a 12. század második felétől elvitatta a kalocsai érsek. A két érsekség viszálykodásából a 13. század elejére az esztergomi érsek került ki győztesen, ami elsőbbségének, magasabb rangjának elismerésével is járt.¹⁵ A második Aranybulla (1231) a főpapoknak kötelezővé tette a Szent István-napi „törvénylátáson” való megjelenést, és a panaszok meghallgatása mellett a nádor előző évi működésének elbírálását is. Ugyanakkor a királyválasztó országgyűléseken, egészen 1687-ig mindig a nádor adta le elsőként a szavazatát. A primás viszont nem is voksolt, látszólag „csupán” végrehajtotta az országgyűlés döntését a koronázás révén. A háttérben azonban a mindenkori primások nagyon is kulcsszereplői a királyválasztásoknak – például II. Ferdinánd 1619-ben vitathatatlanul Pázmány Péter primásnak ügyes politizálásának köszönhető megválasztását és megkoronázását.¹⁶ A királyválasztói „lobbítványosság” azután vált okafofogyottá, hogy 1687-ben a pozsonyi országgyűlés elfogadta a Habsburgok osztrák ágának fiúágon öröklődő magyar királyságát.

A koronázás kivételes kötelezettsége mellett az esztergomi érsek – általában – a király *fő- és titkos kancellárja*, és így egyike az ország *rendes bíráinak*, emellett a *pénzverés felügyelője*. A 16. században több alkalommal *királyi helytartó*.¹⁷ 1723-tól az újonnan létrehozott *helytartótanács tagja*. A 13. századtól Esztergom vármegye *örökös (fő)ispánja*.

13 EPL Archivum Saeculare, Acta Radicalia A–10. Az oklevél szövegét közli TÖRÖK János: *Magyarország primása. Közjogi és történelmi vázlat*. Pest, 1859. 28–29; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, Tomus I: 979–1273. S. a. rend. KNAUZ Nándor, Strigonii, 1874. 328–330:329. No. 412. oklevél; SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1–3., II/1*. Budapest, 1923–1943. 660. tétel, 202. p., ill. 1125. tétel, 348. p.

14 MEZEY László: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). *Vigilia* 41. (1974) 368–374.; KISS Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensis 3.) Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. 35.; KUBINYI András: Szécsi Dénes bíboros primás. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM könyvek 22.) METEM, Budapest, 1999. 139–146:141.

15 Összefoglalóan legutóbb lásd SOLYMOSI László: *Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban*. In: *Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom–Budapesti Főegyházmege gyűjteményeiből*. Szerk. HEGEDŰS András. Esztergom, 2012. 5–14:7–11.

16 TUSOR Péter: *Pázmány és a pápaság*. *Magyar Tudomány*, 2013/5. 544–547:545.

17 Vő. PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár, Monográfiák 27.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. passim.

jának, Mária Terézia óta a *Szent István-rend főpapjának* tisztét is az esztergomi érsek látta el. Keresztély Ágost szász hercegnek köszönhetően, aki 1707 és 1723 között esztergomi érsek volt, 1714 óta a német–római birodalom *hercege*. Innen ered a hercegprímás titulus, ami 1947-ig, illetve 1951-ig volt használatban – 1947-ben a magyar törvényhozás, 1951-ben pedig XII. Pius pápa tiltotta meg a papoknak a világi címek használatát. Az 1937. évi XIX. törvénycikk a kormányzói (államfői) tiszt üresedése esetén illetékes országtanács egyik tagjaként említi az esztergomi érseket.

Az esztergomi primás-érsek tehát vitathatatlanul a *közhatalom részese* volt a közép-kortól az újkoron át a 20. század derekáig. Magyarországon az államiság, a közhatalom eszméje a Mindszenty által is megélt korban a személyes jellegű királyi hatalommal szemben az isteni felhatalmazást közvetítő, ezért szentként tisztelt királyi korona közjogi megszemélyesítésében valósult meg. A magyar alkotmányos gondolkodás az államot – sok nyugati államnál jóval korábban – a köz érdekében szervezett társadalomnak tekintette, amit a Szent Koronában testesített meg. A Szent Korona az állam egységének (király és nemzet) és a nemzet szuverenitásának szimbólumává vált. Ám a róla szóló eszme változó: jogászok, politikusok, bölcselek alakították koruk igényei szerint. Az egyes értelmezésekben közösnek az tekinthető, miszerint mindennemű hatalom és jog forrása az a Szent Korona, amit a hagyomány szerint II. Szilveszter pápa küldött I. (Szent) Istvánnak. Az állami hatalom tehát nem királyi hatalom, hanem a Szent Korona hatalma, az állami felségjogok nem királyi felségjogok, hanem a Szent Korona jogai, amelyeket a nemzet a koronázással ruház át a királyra. Így Magyarországon a közhatalom gyakorlóí jogosítványait nem az uralkodótól származtatják, hanem a Szent Koronától, és hűséggel is annak tartoznak. Nem véletlen, hogy a királyi jogosultságok csak a megkoronázott főket illetik. A magyar állam olyan monarchia, amelyben a király szuverén, de az állami főhatalomban foglalt jogok – gyakorlásuk tekintetében – megoszlanak a király és a politikai értelemben vett nemzet, azaz a „Szent Korona tagjai” között. Ekként a Szent Korona tagjai részt vesznek a Szent Koronát megillető közhatalmi jogok gyakorlásában.¹⁸ Ebben a közhatalomban pedig az esztergomi érsek egyházi főúri mivoltában természetszerűen részes, együtt a többi nemessel, legyen az bár világi vagy egyházi méltóság. Vajon ez a részesedés első közjogi méltóságot vagy első zászlósuraságot is jelent?

Feltűnő, hogy a primási címmel foglalkozó mérvadó elemzések – amelyek alapján fenti összefoglalásunkat készítettük – még csak nem is említik a primás zászlósúri méltóságát, még a Mohács előtti évszázadok ténylegesen harcoló-bajvivő főpapjaira sem.¹⁹ A

18 ECKHART Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. MTA, Budapest, 1941; KARDOS József: *A Szent Korona és szentkorona-eszme története*. IKVA, Budapest, 1992; SZATHMÁRY Béla: *Keresztény értékek az alkotmányozásban*. In: *Történelmi tradíciók és az új Alkotmány*. Szerk.: TÉGLÁS András. Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottsága, Budapest, 2011. 18–24. Vö. WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka Könyvkiadó, Budapest, 1990. 62–63. és 66. I. rész 2. cím 1. § és I. rész 3. cím 6. §. – http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm Ezen törvénygyűjtemény szerint a koronára történő hatalom-átruházás a „katholikus hitnek” vállalásakor történt, amikor 1000-ben Szent Istvánt megkoronázták. Jogértelmezése vitatható, hiszen Werbőczy Mátyás és Zsigmond uralkodásának gyakorlatát emeli joggá. Szent István királynak nem volt szüksége pápai felhatalmazásra.

19 TÖRÖK János: *Magyarország primása. Közjogi és történelmi vázolat*. Laufer és Stolp, Pest, 1859; WAYAND Géza: *A magyar primás jogai és kiváltságai*. Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, Budapest, 1888; KÉSMÁRKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai. Egyházi jogi és közjogi tanulmány*. Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1896; ERDŐ Péter: *Mindszenty és primási tisztsége*.

székfoglalón kívül maga Mindszenty sem hivatkozott gyakran erre a méltóságra,²⁰ akár pusztá retorikai elemnek is tekinthetnék, ám a legújabb elemzések némelyike is a primási cím részeként kezeli,²¹ sőt az „esztergomi érsek” címszó alatt a Magyar Katolikus Lexikon is említi, ezért indokolt a zászlósúri cím figyelmesebb vizsgálata.

A zászlósúr kifejezést Mindszenty korának történészei Károly Róbert korára vezeték vissza, azonban az korábbi. A *banderium* ('banderia') szó „...az Árpád-kori vexillum 'zászló' szó szinonimájaként jelent meg... A hadsereg zászlóaljak szerinti szervezése Árpád-kori eredetű, és a közhiedelemmel ellentétben I. Károly királynak semmilyen újítás nem tulajdonítható ezen a téren” – állapította meg Engel Pál.²² A fogalom a Német-Római Birodalomban is ismert volt, ott Bannerhernek hívták őket. Bandériumot állítottak ki az ország „igazi bárók”-nak is nevezett vezető katonai tisztviselői (nádor, országbíró, vajda és a különböző bánok) és a királyi udvartartás vezető méltóságviselői.²³ Melléjük sorakoztak a nagy jövedelmű nagyurak és a főbb egyházi méltóságok.

A rendi monarchia államfelfogása ugyanis a királyság védelmét is a hatalomból részesülő tisztségek megosztott feladatává tette. A zászlósuraság jogi becikkelyezése az 1498. évi országgyűlésen történt meg. A XXII. törvénycikk alapján mintegy 32 család a vagyona és az annak alapján kiállítandó fegyverek révén hivatalosan is elkülönült a nemesség tömegeitől. A bandériumtartó urak a későbbiekben egyre gyakrabban külön rendnek, *ordo baronum*nak nevezték magukat. Közvetlen hatása viszont abban mutatkozott meg, hogy őket tekintették az ország báróinak. Ugyanerről a főpapok esetében nem beszélhetünk, mivel a bandériumállítási jog a főpapot nem személye, hanem egyházmegyéje után illette meg. Az 1498. évi XX. tc.-ben felsorolták az egyes főpapok által kiállítandó lovasok számát is. Eszerint az esztergomi érseknek két, a kalocsai érseknek, valamint az egri, a pécsi, a váradi, az erdélyi és a zágrábi püspöknek egy-egy bandériumot kellett kiállítani, a győri, a váci és a veszprémi püspöknek 200–200 lovast, a csanádinak százat, a szerémi és

In: *Mindszenty József emlékezete*. (Studia Theologica Budapestinensia 13) Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 19–32.; HEGEDŰS András: *Caput, mater et magistra. Az esztergomi érsek szerepe a magyar állam és egyház ezeréves történelmében*. In: *Mariazell és Magyarország: 650 év vallási kapcsolatai: A „Magna Mater Austriae et Magna Domina Hungarorum” nemzetközi konferencia előadásai Esztergom (2002. május 6–9.) és Mariazell (2002. június. 3–6.)*. Szerk. Walter BRUNNER et al. Primási Levéltár, Esztergom–Graz, 2003. 144–153.; BEKE Margit: *Egy egyházi címer születése. Megfontolások egy bíboros-primási címer kapcsán*. *Magyar Sion*. Új Folyam VII./XLIX. (2013/2) 217–231.

20 Mi magunk csupán egy esetet találtunk Mindszentytől, amikor – Meszlényi Antalra hivatkozva – úgy ír a primásokról, mint zászlósurakról. MINDSZENTY József: *Esztergom, a primások városa*. S. a. r. BÍRÓ Béla. Mindszenty Alapítvány, Budapest, é. n. 16. (Dokumentációs sorozat I.)

21 GERGELY Jenő: *Mindszenty hercegprimás közéleti tevékenysége*. *Vasi Szemle*, 2005/4.; PÁNCZÉL HEGEDŰS János: *Mindszenty, az ismeretlen monarchista*. 2009. április <http://www.regnumportal.hu/system/files/Az%20ismeretlen%20monarchista.pdf>; CSÍKY Balázs: *A magyar hercegprimási méltóság jogi helyzete a két világháború között*. *Jogtörténeti Szemle*, 2012/1. sz. 35–43. – Egy másik szerző szerint a mindenkor magyar primás Magyarország „második zászlósura”: LATORCAI Csaba: *Egy Habsburg a primási székben – Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érseksége*. *Magyar Sion*. Új Folyam IV./XLVI (2009/2) 267. Interneten: http://epa.oszk.hu/01300/01397/00006/pdf/MSion_2009_02_262-272.pdf

22 ENGEL Pál: *Banderium. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál és MAKK Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 78–79.

23 „1. § Az igazi bárók tehát, kiknek neveit a végzeményekbe a királyi megerősítő levelekbe régtől fogva be szokták iktatni, ezek: 2. § Az ország nádora, az országbíró, Dalmátia, Horvát- és Tótországok bánja, az erdélyi vajda és székei ispán, a szörényi bán, mert a macsói bániságot a törökök a mi időnkben megszüntették. Továbbá a királyi és királynői tárnok, ajtónállók, pohárnokok, asztalnokok és lovászmesterek, nemkülönbben a temesi és pozsonyi ispánok.” WERBŐCZY: *Tripartitum*. I. rész 94. cím.

a nyitrai püspöknek pedig 50–50-et. Rajtuk kívül még több apátra, káptalanra és prépostságra is hárult e kötelezettségből, még a lövöldi (városlódi) karthausi (néma) barátoknak is kétszáz lovasról kellett gondoskodniuk. A zászlósúruk tehát attól voltak „zászlós” urak, hogy saját hadi jelvény, majd zászló alatt vonultak csapataik a csatába.

Néhány egyházfő esetében Mohács előtt igazolható, hogy bandériumuk élén indultak a csatába: a tatárokkal vívott csatában esett el 1242-ben Mátyás esztergomi, Ugrin kalocsai érsek és Gergely győri püspök, 1526-ban a mohácsi csatatéren Tomori Pál kalocsai érsek, Szalkai (mátészalkai vargafi) László primás, valamint Perényi Ferencz váradi, Móré Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Csáholly Ferencz csanádi és Palisnai György boszniai püspök. Vagy említhetnénk Esterházy György szendrői választott püspököt is, aki 1663-ban Párkányánál hunyt el a törökök elleni ütközetben. A középkorban ritkán, de előfordult, hogy egy főpap előbb volt jeles katona, mint felszentelt pap, aki épp hadi erényeiért – vagy jó rokoni összeköttetésért – kapott főpapi stallumot. Ez utóbbira kirívó eset, amikor I. Mátyás király az ötéves Estei Hyppolitot nevezte ki esztergomi érsekké.²⁴ A harcoló katonapap idővel – az újkorra – teljesen átadta helyét a lelkek üdvét gondozó pástornak. Bár egyes egyházi méltóságoknak megmaradt a hon védelmének, benne a bandérium-állításnak a kötelezettsége (például 1663-ban Széchényi György győri és Sennyei István veszprémi püspök – az 1498. évi XX. tc.-ben rögzített 200 lovassal szemben – csak 50, illetve 70 főt küldtek az 5244 fős, hadimustrára gyűlt seregbe),²⁵ de ők maguk Mohács után már nem vonultak csatába.²⁶ Épp Mohács egyik nagy tanulságaként alakul át a hadszervezés, a magyar nemesség katonai súlya elenyésző lesz a központi kormányzat által fizetethez képest, ami még inkább igaz a néhány tucat egyházi katonára az egyes püspöki várakban. 1526 és 1600 között egyébként is erősen hiányos volt a főpapi hierarchia, a regnáló főpapok csekély bevétellel bírtak, amiből csak gyér katonaságra telt, amit nemigen lehet bandériumnak hívni. Főpap személyes katonáskodására persze később is akad kivétel: harcoló katonából lett püspökké, majd esztergomi érsekké gróf Kollonich Lipót 1695-ben. Az utolsó esztergomi érsek, aki még nemesi felkelést szervezett, Károly Ambros volt 1809-ben.

Mészáros István a zászlóalj-állítási kötelezettségből vezeti le és a világiak mellett az egyháziakra is kiterjeszti a zászlóúraságot: a legfőbb *világi rendű zászlósúr* a nádor, a legfőbb *egyházi rendű zászlósúr* a primás, és mivel az egyházi rendűek megelőzték a világiakat, az uralkodó után a primást tekintették az ország első közjogi méltóságának – egészen a 19. század közepéig.²⁷ Mészáros ezt a megállapítását Serédi Jusztinián esztergomi érseknek tulajdonított kijelentéssel is igazolja. Serédi véleménye természetesen akár perdöntő is lehetne, hiszen az ország akkori egyik legkiválóbb jogtudósát tisztelhetjük személyében. A hivatkozás azonban csupán egy ismeretlen szerzőjű, a primás halála

24 Vö. KUBINYI András: *Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén.* In: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* (METEM Könyvek 22.) METEM, Budapest, 1999. 87–99., illetve az ott idézett tanulmányok.

25 PÁLFFY Géza: *Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2013. 36.

26 A kérdés átfogó elemzésére lásd POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Universitas, Budapest, 2003.

27 MÉSZÁROS István: *Az „első zászlósúr”-cím.* In: *„Állok Istenért, Egyházért, Hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról.* METEM, Budapest, 2000. 73–84.73. – Mindszentyről írt biográfiánk is még ezt a megállapítást veszi át: BALOGH Margit: *Mindszenty József.* Elektra, Budapest, 2002. 94.

után megjelent cikk az *Új Ember*ből, amely egy 1942. évi rádióinterjút említi.²⁸ A forrás komolytalan, és nem bizonyítja, hogy Serédi zászlósúrnak tekintette volna az esztergomi érseket, még akkor sem, ha őt magát 1927-ben valóban zászlósúrként köszöntötte Zala vármegye törvényhatósági bizottsága,²⁹ amelynek zalaegerszegi apátplébánosként – akkor még Pehm vezetéknévvel – Mindszenty József is tagja volt, és könnyen meglehet, hogy ő fogalmazta a köszöntőszöveget.

A logikusnak tetsző levezetésben az a hiba, hogy összekeveri a 17–18. századi kiváltásos országzászlósokat a korábbi századok azon zászlósuraival – köztük azon „zászlós egyházi férfiak”-kal (1498. évi XXII. tc.) –, akik saját zászló alatt állítottak fel bandériumot, tehát a látszólag hasonló terminológia súlyos tartalmi különbséget takar. Az „egyházi zászlósúr” kifejezés csak Jagelló-kori (1490–1526) sajátosság, mivel az akkori főpapok kiharcolták, hogy a birtokaikon beszedett hadiadót saját katonaságuk fenntartására fordíthassák – lényegében erről szólnak a fentiekben idézett 1498. évi XX. és XXII. törvénycikkek. Országzászlósúnak vagy zászlósúrnak avagy nagyzászlósúnak – párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy a királyi hatalom közjogi alapon nyugvó hatalommá fejlődött, ergo a királyi főtisztviselők elvesztették magántisztviselési jellegüket és országos köztisztviselőkkel váltak – csupán négy főrendűt tekintettek: a nádort, az országbíró, a horvát bánt és a főtárnokmestert. Az udvar fényét emelte még a hét kiszász, úgymint a főlovászmester, főpohárnok, főkamrás, főasztalnok, főajtónálló, főudvarmester és (Mária Terézia óta) a testőrség kapitánya. Az *egyházi főrend tagjait* – köztük a primást – sem a középkorban, sem az újkorban *nem sorolták az ország zászlósai*, más néven *zászlósurai közé*.³⁰

Igazolásul – a teljesség igénye nélkül – két fontosabb, egy Mohács előtti és egy Mohács utáni törvényhelyet említünk. Elsőként a Hármaskönyvet, amelyben Werbőczy István egyértelműen különbséget tett a zászlósúrral és a főpapok, illetve egyházi méltóságok között. Alátámasztásul a nemesi szabadságjogokra vonatkozó passzust idézzük: „És habár a lelkiekkel foglalkozó személyeket, a kiket Urunk és Megváltónk az emberi üdvösség kiszolgáltatására rendelt, méltóbbnak tartják a világi személyeknél, mindazonáltal e Magyarországnak minden főpap, egyházfő és báró urai és többi magnásai, nemesi és előkelői nemességükre és világi javaikra nézve, a szabadság, kivételesség és adómentesség egy és ugyanazon előjogát élvezik; nincs is valamely úrnak nagyobb és valamely nemesnek kisebb szabadsága. Innen, egy és ugyanazon törvénnyel és szokással, és a törvényszékeken szintén ugyanazzal a törvénykezési eljárással is élnek, egyedül csak az emberdíj mennyisége tekintetében különböznek egymástól. [...] és ez nem szabadságuk, hanem méltóságuk és hivataluk okán, tudniillik, a főpapokat egyházi méltóságuk, a zászlós urakat pedig hivataluk tekintetéből, a melyet viselnek, és amelylyel őket a fejedelem kitünteti.”³¹ Werbőczy megfogalmazása félreérthetetlen: a főpapok méltóságuk, és nem tiszttségük okán emelkednek az elit tagjai közé. A püspöki méltósághoz azonban nem

28 Serédi Jusztinián bíboros-érsek a hercegprímási méltóságról. *Új Ember*, 1945. szeptember 16. 2. p.

29 „Legyünk mi az első között, akik az ország első zászlósúrá, a legnagyobb közjogi dignitáriust a magyar katolicizmus fejét bensőséges és forró nemzeti érzéssel és igaz magyar szívvel üdvözljük.” Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL ZML) IV. 402. 435. kötet, Zala vármegye törvényhatósági bizottságnak 1927. december 12-ei rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

30 Ezúton köszönöm Szathmáry Béla alkotmányjogász, egyetemi tanár tanácsait és önzetlen segítségét, amelyet a kérdés feltérképezéséhez nyújtott.

31 WERBŐCZY: *Tripartitum*., 62–63. I. rész 2. cím 1. §.

tartozik a személyes hadviselés, és a főpapok nem zászlósúruk. Az eliten belül viszont ők alkotják az első rendet, a világiak pedig – akik viszont zászlósúruk – a második rendhez tartoztak. Nincs ebben semmi ellentmondás: az egyházi elit azért első, mert tőlük függ a király üdvössége. Tehát spirituális megfontolásokból az egyházi rend a jó uralkodó mintaképét bemutató Karoling királytűkrök óta megelőzi a világiakat. Ám a politikai elsőbbség a világi elité.

A Szent Korona országrészei tagjainak egyenlőségét – akár világi, akár egyházi rendről lett legyen is szó – a 17. századi függetlenségi törekvések megkísérelték aláásni. Az 1608. évi (koronázás utáni = k. u.) I. törvénycikkben a rendi egyenlőség elvét felváltotta a rendi különbség elve, és az országgyűlés két táblára szakadt: alsó- és felsőtáblára.³² Bár hozzátesszük, ez gyakorlatilag már sokkal korábban, legalább a zászlósuraság 1498. évi becikkelyezésével megtörtént, amikor a király a főpapokkal és bárókkal a nemességtől elkülönülve tanácskozott, és egymás között küldözgették a javaslatokat a Jagelló-kor folyamán. A felsőtábla jogutódja, a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. tc. 4. §-a (eleve A) és B) csoportba sorolta a főrendiház tagjait: az A) csoportba – a két koronaőr, a fiúmei kormányzó, valamint a kúria és a királyi ítélőtábla elnöke, másod-elnöke előtt első helyen – a zászlósúrokat, a B) csoportba az egyházi méltóságokat. Azaz a törvénycikk *méltóságánál, és nem zászlósúri mivoltánál fogva tekinti a hercegprímást a főrendiház tagjának*. Amennyiben a hercegprímást zászlósúrként kezelte volna, akkor vagy egyházi zászlósként említette volna, vagy egyszerűen kihagyja az egyházi főrendiházi tagok közül, legfeljebb utalva az A) csoportra, amely az országnagyokat sorolta fel. A törvényhozó egyik variációval sem élt. Az országnagyok és az egyházi méltóságok elkülönített felsorolása megfelel a bevett felfogásnak, miszerint *a zászlósúruk az ország világi, és nem egyházi főurai*.

Vitakérdés lehet, hogy a mindenkori primás tekinthető-e világi főúrnak? Az igennel válaszolók az esztergomi örökös főispánsággal vagy az 1714-ben elnyert birodalmi „római szent birodalmi hercegi” címmel érvelhetnek. Az ezzel vitatkozik az örökös főispánság protokolláris jellegét és a hercegi cím idegen eredetét hozhatják fel. A címet ugyanis Keresztély Ágost nem III. Károly magyar királytól, hanem bár ugyanőtől, de mint VI. Károly német-római császártól kapta, igaz, ezt később az országgyűlés törvénybe iktatta (1715. évi CXI. tc.). Ám a címet nem mint világi főúr, nem is mint Keresztély Ágost birodalmi herceg kapta, hanem mint esztergomi érsek, s e tisztségében áramlott a cím – természetesen nem vér szerinti – utódaira.³³ Az örökös főispánság adományozásánál a címhez tartozó birtokok és jövedelmek *örökös átruházásán* volt a hangsúly, nem a hivatalviselésen. Mária Terézia már nem kívánta a primást főispáni méltósággal felruházni, de aztán különös királyi kegyelemből mégis meghagyta azt. 1791-ben egy országos bizottság, amely az örökös főispánságok kérdésével foglalkozott, elismerte a cím világi

32 TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903. 593.

33 EPL Archivum Saeculare, Acta Radicalia A–39. oklevél, szövegét közli TÖRÖK János: *Magyarország primása. Közjogi és történelmi vázlat*. Pest, 1859. 180–181. (Megjegyezzük, hogy az oklevél felvezetésében a dátum tévesen 1713.) Timon Ákos szerint a Habsburg-házból származott királyaink a hercegi címet nem mint magyar főnemesi címet, hanem mint a római szent birodalom hercegének címét adományozták. Az esztergomi érseki székhöz kötött volt az 1714-ben adományozott hercegi cím. TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903. 537., 35. lábjegyzet.

méltósági jellegét, s ezt 1802-ben királyi határozat erősítette meg.³⁴ Ám ha ennek alapján világi főúrnak is tekinthetjük a primást, ez a cím meg sem közelíti a zászlósúrak sorába helyezett méltóságokét, és a törvények sem e cím és hivatal alapján kezelik a mindenkori primást. Végeredményben akár igennel, akár nemmel válaszolunk a kérdésre, azt a következtetésünket nem befolyásolja, miszerint Mindszenty József bejelentkezése 1945-ben az ország első zászlósúráként nemcsak szokatlan, hanem *történetileg téves* is volt.

A PRIMÁS MINT ELSŐ KÖZJOGI MÉLTÓSÁG

Összetettebb a helyzet, amennyiben a fenti címben rejlő kérdésre kívánunk válaszolni. Az kétségtelen, hogy a magyar történelem közel ezer esztendejét a primási méltóság vészelte át a legtörtelenebbül. Első volt-e az uralkodó utáni közjogi méltóságok sorában az esztergomi érsek? A primások közjogi szerepéről maga Mindszenty egy 1973 végén Bécsben megjelent *Esztergom, a primások városa* című, történeti életművének egy részét képező, karcsú kötetben fejtette ki összegzően a véleményét. A primások sorát Anasztáz nyitja 999-ben és Serédi Jusztinián zárja 1945-ben. Mindszenty helyesen a *történeti fejlődés eredményének* tekinti, hogy az uralkodó után az esztergomi érsek lett az első a közjogi méltóságok sorában: „A magyar birodalomban első ember a király, a második az érsek, illetőleg később a primás”.³⁵ Ezt a helyet ő is haláláig a magáénak érezte és beteljesíteni igyekezett. Ám miközben fokozatosan kialakuló, tartalmában változó méltóságról ír, a 16–17. századra beállt állapotot statikusan kezeli. Azt elismeri ugyan, hogy idővel két közjogi méltóság – a nádori és a primási – vetélkedett az elsőbbségért, de kétséget sem hagy afelől, hogy ebből a versenyből saját koráig kiható érvényességgel a primás került ki győztesen.

1942-ben, amikor Horthy Miklós kormányzó utódlásával kapcsolatban felvetődött a primás közjogi szerepe, akkor Serédi Jusztinián hercegprimás is úgy fogalmazott, hogy a primás az ország „első közjogi méltósága”, „alkotmányunknak egyik öre”.³⁶ Tehát Serédi a primás kiemelt közjogi szerepét evidenciának tekintette. Ezt a következtetést a *közjogi protokoll* terén magunk is osztjuk, de a hatalom gyakorlásában – figyelembe véve a törvénycikkeket és az újabb történeti kutatásokat – a kép már nem ilyen egyszerű, és finomítanunk kell rajta.

A Szent István által lefektetett, korábban idézett elv szerint az egyházi rend előbbre való a világi rendnél, de jogaikban nincs különbség. A nádori méltóság történetileg ugyancsak az államalapításig nyúló, időben fokozatosan kialakuló tisztség volt. Jogkörét az 1485. évi I–XII. tc.-ek szabályozták, amelyekről az újabb szakirodalom kiderítette, hogy később, valamikor a 16. század közepén keletkeztek.³⁷ Ez azonban mit sem változ-

34 HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1888. 5. és 56.

35 MINDSZENTY József: *Esztergom, a primások városa*. S. a. r. BÍRÓ Béla. Mindszenty Alapítvány, Budapest, é. n. 12–19:14. (Dokumentációs sorozat I.)

36 Serédi Jusztinián hercegprimás *feljegyzései 1941–1944*. Szerk. ORBÁN Sándor és VIDA István. Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990. 89.

37 C. TÓTH Norbert: *A nádori cikkek keletkezése*. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: DOBSZAY Tamás, FORGÓ András, IFJ. BERTÉNYI Iván, PÁLFFY Géza, RÁCZ György, SZUÁRTÓ M. István. Budapest, 2013. 36–45.

tat a lényegen: az 1485. évi nádori törvénycikkek világosan leszögezték, majd az 1608. évi törvények „nádori cikkelyei” megerősítették azt a kialakult gyakorlatot, hogy az *uralkodó után a nádor a második személy az országban*.³⁸ Az 1485. évi X. tc. címében is félreérthetetlen: a nádor „a király távollétében ennek helytartója”. A nádor jogkörébe tartozott, hogy trónüresedés vagy a király kiskorúsága idején összehívhassa az országgyűlést; királyválasztásnál ő adhatta le az első szavazatot. A nádornak mindenki köteles volt ugyanúgy engedelmeskedni, mint a királynak. A felsőtábla történeti előzménye, az örökös főrendek kialakulása, a tágabb királyi tanács működése, a testület királyhelyettesítő funkciója is mind azt igazolja, hogy nem a primás, hanem a nádor volt a király helyettese.³⁹ Azaz abból, hogy az elit első rendjét az egyháziak, második rendjét a világiak alkották, nem következett és nem járt elsőbbség közjogi méltóság tekintetében a primásnak.

Épp a nádori tisztség széles hatáskörének köszönhető, hogy a Habsburg-kormányzat megpróbálta a nádor szerepét visszaszorítani, és a 16–17. században többször nem töltötte be a tisztséget. *Nádor híján* valóban többször az esztergomi érseket nevezték ki királyi helytartóvá (*locumtenens regius*), 1526 előtt három-négy esetben, majd 1526 után Várdai Pált 1542 és 1549, Oláh Miklóst 1562 és 1568, Verancsics Antalt 1572 és 1573, Kutassy Jánost 1597 és 1601, Forgách Ferencet 1607 és 1608, végül Szelepcsényi Györgyöt 1670 és 1681 között.⁴⁰ Bár a lexikonok nem sorolják fel világi tisztségei között, mégsem kizárt Lippay György primás helytartósága is Pálffy Pál nádor 1654 februárjában bekövetkezett halála és Wesselényi Ferenc 1655. márciusi megválasztása közötti pár hónapban, mert a szakirodalom megemlíti, hogy az 1655-ös országgyűlésen nem volt képes elérni a nádorválasztás elhalasztását és *helytartóságának meghosszabbítását*, azt viszont sikerként könyvelhette el, hogy az új nádor az ő táborából került ki.⁴¹ Királyi helytartó azonban nemcsak az esztergomi érsekek, hanem az erdélyi, az egri, a győri és nyitrai püspökök, illetve a kalocsai érsekek közül is kikerült, néha még akkor is, ha nem volt épp üresedésben az esztergomi érseki szék. Például 1487 és 1491 között nem a kisgyermekként 1486-ban kinevezett Estei Hyppolit esztergomi érsek, hanem Dóczi Orbán egri püspök, majd pár évtizeddel később, a nádori hivatal 1532-től 1554-ig tartó betöltetlensége alatt először Szalaházy Tamás egri püspök volt a királyi helytartó, s csak 1542-től követte őt a mohácsi csatában elhunyt Szalkai László utóda, a már másfél évtizede esztergomi érsek Várdai Pál. Az ő halála után (1549) e tisztségben Ujlaky Ferenc

38 A nádori méltóságról szóló tekintélyes jogtörténeti és történeti szakirodalomból pusztán jelzésszerűen említjük meg a következő műveket: FERDINANDY Gejza: *Magyarország közjoga (alkotmányjog)*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1902. 426–432., 720; TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903; ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1946. 104–107., 170–173., 253–254.; BERTÉNYI Iván: *A magyar királyi udvar tisztségviselői a középkorban*. *Rubicon* 1996/1–2. Interneten <http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/>

39 SCHILLER Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Kilián Frigyes utóda, Budapest, 1900.; A középkorra vonatkozóan lásd C. TÓTH Norbert: *Az 1501. évi tolnai országgyűlés. (Adatok a királyi adminisztráció működéséhez.) Századok* 143. (2009) 1455–1481.; C. TÓTH Norbert: *Perényi Imre nádor királyi helytartóságai*. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. FONT Márta–FEDELES Tamás–KISS Gergely. PTE-BTK, Pécs, 2010. 141–170.

40 Fejérkövy Istvánt azért nem vettük fel a sorba, mert ő 1587 és 1595 között királyi helytartó volt ugyan, de mint nyitrai püspök. Esztergomi érseki beiktatása előtt, 1596-ban meghalt.

41 TUSOR Péter: *Lippay IV. György*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 300. (Kiemelés tőlem – B.Ma.)

győri püspök következett, és maradt is helytartó Nádasz Tamás megválasztásáig (1554) annak dacára, hogy időközben előbb Fráter György (1551. augusztus–december), majd Oláh Miklós (1553–1568) személyében be volt töltve az esztergomi érseki szék. 1568-tól 1572-ig Bornemissza Pál erdélyi püspök vitte a királyi helytartó ügyeit, holott Verancsics Antal már 1569 óta Esztergom élén állt. Azaz a *primáciából ab ovo nem következett a királyi helytartói méltóság*, az uralkodó sok egyébbel együtt nyilván a személyes rátermettséget is mérlegelte, amikor ezt a bizalmas posztot kiosztotta. Megfigyelhető továbbá egy párhuzamosság is: az egyházi helytartó mellett gyakran világi alnádor is működött. Olyan azonban soha nem fordult elő, hogy egyidejűleg a nádor is és a primás is királyi helytartó lett volna. Pusztán abból tehát, hogy kilenc-tíz alkalommal – a nádori poszt betöltetlenségekor – az esztergomi érsek volt a királyi helytartó, még nem következik a primás elsőbbsége közjogi méltóság terén.

A nádori hatalom megerősödését a nádor és a primás – lényegében a világi rendek és az egyházi elit – közötti politikai és hatalmi konfliktusok sora kíséri, aminek eredménye a 16–17. századra az erőviszonyok komoly eltolódása a világi politikai elit javára. Ezt a folyamatot igazolja többek között a királykoronázás szertartása, amelybe – Magyarországon először 1527-ben, a Cseh Királyságban már 1438-ban – a nádor is bekapcsolódott, ami alapjaiban sértette az esztergomi érsekek régi kiváltságait.⁴² A koronázások 1561. évi szertartásrendje egyértelműen a nádor elvitathatatlan tekintélyét igazolja. Noha Báthory István nádor hivatali utódainak csak a 17. század végére (1681) sikerül ismét elérniük a koronázásokon történő segédkezést, ez a lényegét nem befolyásolja: az ország uralkodója immár nemcsak Isten kegyelméből, hanem a rendek akaratából és támogatásával lehetett király, ami idővel a szimbólumrendszerben is kifejeződött.

A nádor és primás közötti erőviszony-eltolódás a főrendek országgyűlési tárgyalásainak helyszíneiben is tükröződik. Pálffy Géza megállapította, hogy míg az 1608. őszi nádor- és királyválasztó diétán a főrendek – részben a 16. századi hagyományt követve, részben nádor hiányában – még Forgách Ferenc esztergomi érsek és királyi helytartó palotájában üléseztek, addig az 1630-as évek mindkét pozsonyi országgyűlésén (1630, 1637/38) már az őket irányító Esterházy Miklós nádor és királyi helytartó (1625–1645) szállásán tanácskoztak.⁴³ 1847-ben az utolsó rendi országgyűlés felsőházi ülését viszont ismét a primás pozsonyi palotájában tartották. Ám a helyszíntől függetlenül a felsőtábla üléseinek elnöklését mindenkor a nádor látta el.

A primás és a nádor vetélkedése Pázmány Péter esztergomi érseksége alatt tetőzött. Pázmány többször is ütközött az akkori nádorral, az evangélikus Thurzó Szaniszlóval. Az 1622-es országgyűlésen ugyanis Pázmány és a veszprémi püspök ünnepélyesen megkoronázták a király második feleségét. Az ezt követő koronázási lakomán a primás a nádor előtt foglalt helyet, amiben Thurzó a nádori méltóság megalázását látta, és elégtételt kért a királytól. A király kiengesztelésül kiállított egy okiratot, miszerint a nádori

42 PÁLFFY Géza: *A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről*. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin Tóth Péter emlékére*. Szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 489–504:494–497. Pálffy nem tartja kizártnak, hogy Fraknói Vilmos koncepciója, miszerint már 1508-ban is a primás (Bakócz Tamás) és a nádor (Perényi Imre) együtt helyezte a koronát a gyermekkirály fejére, megállja a helyét.

43 PÁLFFY Géza: *A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században*. (A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez). Kézirat.

méltóságot illeti az elsőbbség, amit Thurzó diadalmasan bemutatott az országgyűlésnek. Ezen viszont Pázmány sértődött meg. A király – hogy mentse a helyzetet – újabb okiratot állított ki, amelyben szavatolta az esztergomi érsek előjogainak sértetlenségét. Pázmány tehát megvédte a primácia jogait, és a nádor kénytelen volt engedni. A másik eset ugyancsak Pázmánnyal történt, aki 1629-ben egyházmegyei zsinatot hívott össze, amely – királyi leiratokra és törvényekre hivatkozva – határozatban rögzítette a primások előjogait. A zászlosúri méltóság ebben sem szerepel kifejezetten, az viszont igen, hogy király „első helyettesítői a helytartók, többnyire egyházi emberek”.⁴⁴ A kitétel első fele összhangban áll az 1485. vagy az 1608. évi nádori törvényekkel, hiszen a király távollétében a nádor is helytartó. Viszont a mondat második felével Pázmány a *király után*

44 P. Carolus PÉTERFY: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Posonii, 1741. 287–288. Tételeken a következő előjogokat rögzíti (Rosdy Pál fordításában): „Hosszú volna felsorolni azokat a privilégiumokat, amelyeket a magyar törvények általában az egyházi állapotú méltóságoknak adományoztak. Név szerint az esztergomi érsekeknek adományozottak:

I. Az esztergomi érsek, örökös esztergomi főispán: I. Lajos 1351. évi törvényekkélyei végén. És II. András király dekrétumainak megerősítése végén, Mária királynő által 1384.

II. Az ősi egyházi előjogok szerint az esztergomi érsek Magyarország primása, királyi legfőbb és titkos kancellár, a királyi felség személyi megjelenítője, és egy az ország rendes bírái közül: 1536. évi 15. törvényikk. Amelyről tudni kell: hogy mivel az érsek ügyekkel terhelt, nem tudott részt venni folyamatosan a bírásokban, tartozott gondoskodni a személyes jelenlétéről a királyi Felső előtt: első helyettesítői a helytartók, többnyire egyházi emberek, amint Mátyás 6. dekrétuma, I. Ulászló dekrétumának 18. törvényikkének 37. cikkelye mondja. És Ulászló 5. dekrétumának befejező részében olvassuk, hogy a sirmiumi püspök volt a személyes jelenlét helytartója. Azután bűnügyekben és főbenjáró ítéletek esetén nagyobb szabadságot engedtek a jogszabályok, hogy világi személy járjon el a funkcióban: László 6. decretumának 4. törvényikké. És 7. dekrétum 55. törvényikké, ami ma is érvényes; és a személyes jelenlét bírói helyettesítésének nevezik.

De ezt is tudni kell: a gyűrűs pecséten kívül Magyarország királyainak négy pecsétje van: az aranybullát, és kettős pecsétet az érsek őrzi, a bírói pecsétet a személyes jelenlét helyettese. Akinél a királyi aulában a titkos pecsét van, az ősi privilégiumokban záradék cikkelyekben alkancellárnak vagy udvari kancellárnak nevezik.

Kettős pecsét alatt adatnak ki a nemesi címerek, védettségek és javak adományozása, amelyek befejeztével, ha nem történt ellentmondás, birtokban maradnak. Ezért minden titkos pecséttel kiadott adománylevélben ez a záradék szokott állni: »Amit privilégium formába szerkesztettünk, amint azt nekünk jelentették«. Ily módon a kettős pecséttel kiadott leveleket privilégiumoknak nevezik. Egyébként az érsek hosszú távollétében kiadott leveleket kisebb pecséttel érvényesítenek. Egyébként Istvánfi Miklós, Oláh érsek titkára szokta mesélni: ahányszor az esztergomi érsek a királyi udvarba ment, azonnal magához vette a titkos pecsétet is az alkancellártól, tiszteleti okból.

III. Magyarország törvényei azt is tartalmazzák, hogy két embernek kell jelen lennie az esztergomi érsek bíróságán a királyi táblán: 1557. évi 13. törvényikk. 1666. évi 6. törvényikk.

Továbbá: hogy az érseknek sohasem kell személyes esküt tennie, de az officialisok esküsznek. 1550. évi 64. törvényikk.

Az is benne áll Magyarország törvényeiben, hogy az érsek idegen egyházmegyék területén lévő javadalmaiban, joghatóságot gyakorol privilégiuma szerint: I. Ferdinánd 1590. évi dekrétuma végén.

Végül a törvényekben szankcionálva van, hogy királyunk ne töltsön az esztergomi érseki szék üresedését. 1556. évi 18. törvényikk.

IV. Az is dekrétumba van foglalva, hogy az érsek kapjon pisetumokat Körmöcbányáról. 1522. évi 19. törvényikk. 1553. évi 23. törvényikk. 1557. évi 15. törvényikk. 1562. évi 73. törvényikk.

Azután az, hogy az egyes márkák után pisetumot kapjon. I. Károly dekrétuma végén.

V. Az érsek alattvalói nem fizetnek vámot. 1557. évi 16. törvényikk. 1563. évi 59. törvényikk.

VI. Az érsek nemesi és más nemesek mentesülnek a harmincad és vám fizetésétől. 1563. évi 59. törvényikk.”

és a nádor elé helyezteti magát a rangsorban, bár a „többnyire” kifejezés utal a történelmi gyakorlatra: nem csak egyházi emberek voltak és lehetnek királyi helytartók, amennyiben mégis, akkor sem kizárólag az esztergomi érsekek. A nádor, ezúttal Esterházy Miklós, feliratban tette szavá a királynál, hogy Pázmány a királlyal egyenlőnek tartja magát, még a nádor hívására sem akar megjelenni az országtanácsban, a nádort folyton kritizálja, és „csipp-csupp” ügyekkel is azonnal a királyhoz fordul. E viszálykodásból is Pázmány került ki győztesen.⁴⁵ Az ellentét nem egyszerűen személyes nézeteltérés. Az erősödő protestantizmus ellenében a katolikus egyház minden eszközzel próbálta menteni pozícióit, míg a Habsburg-ellenes harcok követelései közé rendre bekerült, hogy a kormányzati tisztségeket világi személyek töltsék be.

Pázmány végül is csak csatát nyert, nem háborút, mert a hatalomgyakorlás, az újkori államigazgatás irányítása visszafordíthatatlanul a nádor javára tolódott el. A hercegi cím 1714-es elnyerése – a politikai közbeszéd egyéb kifejezőeszköze híján – az eliten belüli elsőbbség időtlen igényét szimbolizálja. A világiaktól átvett előkelő titulusok ellenére a 17. század utolsó harmadától a Pázmány Péter és Lippay György működése utáni hercegprímások – bár szerepet játszanak a magyar belpolitikai életben, de már – egyre kevésbé meghatározóak. A 18–19. századra a prímások politikai szerepét már nem lehet jelentősnek értékelni. Amikor 1723-ban megszervezték a helytartótanácsot, megkísérelték keresztülvinni az uralkodónál, hogy a nádor távollétében vagy hiányában az országbíró és az esztergomi érsek bizonyos időközönként felváltva elnököljenek, az uralkodó azonban ehhez nem járult hozzá, és egyedül az országbíróra maradt az állandó elnöklés. A prímás csak a 22 tanácsos egyike és e minőségében három, vallási ügyekkel foglalkozó szakszövetség elnöke lett.⁴⁶ Ugyanakkor a protokolláris rendben a prímásé maradt az elsőbbség. A diéták elnöki asztalánál az uralkodónak fenntartott trónus előkelőbb jobb oldalán a prímás (mellette a kalocsai érsek, tovább az egyháznagyok szentelésük rendjében), bal oldalán a nádor (mellette az országbíró, a horvát bán, a tárnokmester és a többi udvari méltóság) ülhetett. Mivel azonban a király ritkán jelent meg személyesen, az asztal közepén a nádor foglalt helyet.⁴⁷ Ez az ülésrend az 1927 és 1944 közötti felsőház esetében is visszaköszön: a tagok ekkor már nem egy hosszú asztal mellett, hanem félkörívesen foglaltak helyet, az elnöki pulpistól balra lévő I. szektor első sorában a zászlósurak (a világi főurak), mögöttük a protestáns egyházi vezetők és a görögkeleti püspökök, míg a jobbra eső V. szektor első négy sorában a katolikus egyház képviselői ültek, természetesen a primással együtt (mögöttük az egyetemek, főiskolák és akadémiák küldötteivel).⁴⁸ A hagyomány tehát sok funkciót megtartott a primásnak (megbízólevél átadása, köszöntések sorrendje, királynői kézcsók elsőbbsége, fogadási rend stb.), kiemelt pozíciója vitathatatlan, de a felsőtábla elnöke a nádor volt, őt a prímás nem helyettesítette, és nem volt egyenrangú partnere sem.⁴⁹

45 FRANKÓI Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Méhner Vilmos kiadása, Budapest, 1886. 258–266.; KÉSMÁRKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai*. Egyházi-jogi és közjogi tanulmány. Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1896. 37–40.

46 EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. M. Kir. Országos Levéltár, Budapest, 1940. 16.

47 ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1946. 261.

48 A felsőház ülésrendjének ábrája. In: PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 178.

49 Ennek részletes és szakszerű elemzését lásd SZIJÁRÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Balaton Akadémiai Kiadó, Keszthely, 2010. 105–111. (A szerző kitér arra is, hogy egyes

Az évszázadokat átszövi a két hatalmi elit, a világi és az egyházi politikai elit rivalizálása. Előbbinek kedvezett a trienti egyetemes zsinat (1545–1563) határozata, amely előírta, hogy a püspököknek és plébánosoknak állandóan egyházmegyéjükben kell tartózkodniuk, és egyszerre nem tölthetnek be több javadalmat. Ami megújulása érdekében az egyháznak eminens cél volt, az hátráltatta a főpapok világi tisztségviselését, hisz ez óhatatlanul egyházmegyén kívüli hosszú tartózkodással járt. A világi főrendek egyenjogúsítási törekvése az egyháziak ellenében a 16. századtól lassan, de szívósan tört felszínre, még többnyire a kor teológiai fogalmi rendszerében. Az 1608. (k. u.) I. tc. a főpapok egy részét kiszorította a nagyobb befolyású felsőtábláról az alsóra. A kiváltságokat egyebekben is megnyirbálták, a valós hatalom nélküli, csupán címmel rendelkező egyháziakat vissza-, illetve kiszorították a hatalomból. Az 1848-ig működött felsőtáblán a bárók és a mágnások mellett csak a megyéspüspökök maradtak. Az 1848-as forradalom, majd az 1867-es kiegyezés révén a rendi államot polgári állam váltotta fel, és a Szent Koronának az ország nem nemes lakosai is tagjaivá váltak. A nemesi-rendi kiváltságok helyére az állampolgársággal járó szabadságjogok és politikai jogok, ezzel együtt az állampolgári jogegyenlőség, a rendi országgyűlés helyére pedig népképviselői országgyűlés lépett. Az államigazgatást addig irányító királyi kormányzóságokat (*dicasteriumokat*) a minisztériumok rendszere váltotta fel. A miniszterek az országgyűlésnek felelősek, az összminisztérium élén a király által kinevezett miniszterelnök állt. A nádori posztot sem 1848-ban, sem 1867-ben nem szüntették meg, de már nem töltötték be, mert hatáskörét nem sikerült összeegyeztetni a miniszteri felelősség elvével. 1867-ben Andrássy Gyula miniszterelnököt formálisan nádorhelyettesé is megválasztották. A nádor hatásköre, a kormányzat működtetése, a nemzet és a király között elfoglalt helye ténylegesen a miniszterelnökre, és nem a primásra szállt. A király bármely okból, például betegség vagy fogságba kerülés miatt szükségessé váló *ideiglenes helyettesítéséről* viszont a *korabeli törvények* egyáltalán nem rendelkeztek.

Az ősi alkotmánynak nevezett jogszabálygyűttes 19. századi reformja korlátozta a primás közjogi szerepét is. Míg a megszűnő kormányzóságok (kancellária, kamara, helytartótanács) közül a helytartótanácsnak a primás is tagja volt, addig a felelős kormányban már semmilyen funkciót nem kapott. A közhatalom gyakorlása – már csak az újkori állami hivatalok működésének összetettségéből, a szakértelem- és időigényességéből eredően is – teljesen átcsőszott a világi elit kezébe. 1848-ban megszűnt a tized vagy dézsma, ezzel megszűnt az egyház zászlóalj-kiállítási kötelezettségének alapja is. Az örökös főispánságot az 1870. évi XLII. törvény cikk alakította át pusztá méltósággá. A pisetumjog (a pénzverés ellenőrzése után járó jövedelem) uralkodói elismerése már a 16. századtól akadózott, és csak a befolyásosabb érsekeknek – mint például Pázmány Péternek 1624-ben vagy Kollonich Lipótnak 1699-ben – sikerült elismertetnie teljesen, míg a későbbi utódok (Batthyány József vagy Rudnay Sándor) csak részlegesen kapták vissza. Végleg Vaszary Kolos hercegprimás (1891–1912) alatt szűnt meg, miután az uralkodó 1891. március 12-én elrendelte, hogy a jövőben a primások kinevezési okmányából a pisetumra vonatkozó utalásokat ki kell hagyni.⁵⁰ A dualizmus évtizedeire a primásnak lényegében már csupán

elemzések szerint a primásnak kvázi-társelnöki szerepe volt, amit a diéta mindennapjaival igazolnak, ám ezek protokolláris jellegű feladatokban merültek ki, ezért a nádort a felsőtábla egyedüli elnökének tekintik.)

50 *A pisetum. Jogtudományi Közöny*, 1896. szeptember 18. és szeptember 25. 31. évf. 38. és 39. sz. 297–299. és 309–312:310.

a főrendiházi tagság és a királykoronázás közjogi aktuusa maradt meg, utóbbi a legrégebbi és talán a legfontosabb az összes közül.

Az 1918–19-es forradalmak bukása után az új berendezkedés alapjait az 1920. évi I. tc.-ben rendezték el. Ezt a törvénycikk címe pontosan kifejezi: „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről”. A nemzetgyűlés tagjai a végleges rendezésig „az államfői teendők ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok közül titkos szavazással kormányzó” választását határozták el. Az erről folytatott vitákban leginkább Hunyadi János erdélyi vajda példájával érveltek, mivel addig ő volt az első és egyetlen kormányzó a magyar történelemben (1446 és 1453 között), akit országgyűlés választott meg. A hercegprímás mint lehetséges államfő-helyettes nem merült fel.⁵¹ A nemzetgyűlés 1920. március 1-jén a királyság államformájára való visszatérés mellett királyhelyettesítő feladatkörrel – de a királyéhoz képest számos korlátozással – nagybányai Horthy Miklós volt cs. és kir. altengernagyot, a nemzeti hadsereg fővezérét választotta kormányzónak. Az államfői hatalom 1944. október 16-áig, Horthy Miklós lemondásáig a kormányzói tisztséghez kötődött. IV. Károly kétszer is megkísérelte visszafoglalni magyar királyi trónját – sikertelenül. Trónfosztásával (1921. évi XLVII. tc.), majd halálával egyértelművé vált, hogy a provizórikusnak szánt közjogi állapot a vártnál tartósabban fennmarad. Az egyébként legitimista Csernoch János hercegprímás, majd utódja, Serédi Jusztinián részéről mégsem merült fel, hogy ők primásként az uralkodói hatalom ideiglenes letéteményesei lennének, és ezt még a legortodoxabb monarchista körök sem szorgalmazták. Habsburg Ottó főherceg remélt hazatéréséig és megkoronázásáig elfogadták az akkori törvényes rendet: királyságot kormányzóval.

A magyar országgyűlés főrendiháza 1918. november 16-án berekesztette tanácskozássait. A konszolidáció betetőzéseként 1926-ban hoztak törvényt a második, immáron modernizált, felsőháznak nevezett kamara felállításáról, amely 1944. november 3-áig működött. Méltósága révén természetesen tagja lett az esztergomi érsek is. Serédi Jusztinián, aki 1927 végétől állt az esztergomi főegyházmegye és a magyar katolikus egyház élén, 1928 és 1943 között öt felsőházi bizottságnak is tagja volt. 1943-ban viszont a terület-visszatérítések révén megemelkedett felsőházi taglétszám miatt pénzügyi bizottsági tagságáról lemondott, de a közoktatási, a közjogi, a földművelésügyi és a külügyi bizottságokban megtartotta tagságát, sőt a közoktatásügyi bizottságnak elnöke is volt.⁵² Serédi Jusztinián hercegprímás a felsőház plenáris ülésein ritkán, 16 év alatt mindössze tízszer szólalt fel,⁵³ ám azoknak különleges jelentőséget adott, hogy a hercegprímás az egész magyar katolikus egyház nevében beszélt. Amikor 1942-ben a már említett kormányzói utódlás kapcsán a primás első közjogi méltóságot és alkotmányosságot említett, az az adott történelmi helyzetben egy református kormányzó dinasztikus törekvéseivel szemben értelmezhető.

Horthy utódlásáról az 1937. évi XIX. tc. rendelkezett, amely kiterjesztette a kormányzói jogkört, szabályozta a kormányzóválasztást és létrehozta az *országtanács* intézményét. Az országtanács a kormányzói szék üresedése alatti *ideiglenes államfői testület*, hét tagjának felsorolásakor negyedikként említve a hercegprímást. (Amennyiben az országtanács

51 OLASZ Lajos: *A kormányzói jogkör*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 102–137:102–110.

52 EPL 1629/1943.

53 CSIKY Balázs: *A magyar hercegprímási méltóság jogi helyzete a két világháború között*. *Jogtörténeti Szemle*, 2012/1. sz. 35–43:38.

összehívásakor a hercegprímási széket betöltetlen lenne, akkor a hercegprímás helyét az a latin szertartású római katolikus főpap tölti be, akit a felsőházról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk 4. paragrafusának b) pontja felsorol, első helyen a kalocsai érsek.) A testület egyik tagja sem bírt semmilyen egyszemélyi joggal. Tehát ez a törvénycikk sem tekintette az államfő kizárólagos helyettesének a primást. Még az országgyűlés összehívását és ülésének elnöklését sem a primásra, hanem az országgyűlés két házának elnökeire testálta.

Az 1937. évi XIX. tc.-kel a kormányzó más okokból egyébként is elégedetlen volt, és nem mást, mint egyik fiát, Istvánt szerette volna utódjául. Egy komolyabb betegségből felépülve, az elmúlás közelségétől megérintve 1941. november 16-án magához kérette a hercegprímást és tájékoztatta elképzeléseiről. Serédi kifogásait ismerjük – Horthy református, a protestáns egyházak befolyása tovább erősödne a katolikus egyház rovására, a jelölt államügyekben tapasztalatlan és magánélete nem kifogástalan –, a fő aggálya azonban az volt, hogy egy ilyen lépéssel az átmenetinek remélt kormányzói intézmény tartóssá válna, és kizárná, de legalábbis gyengítené a Habsburg családnak a magyar trónra való visszatérését.⁵⁴ Súlyos fenntartásai ellenére, a „kisebbik rossz” mellett döntve a primás végül mégis aláírta Horthy István jelölési ívét, akit a kormányzóhelyetteség bevezetéséről szóló 1942. évi II. törvénycikk elfogadása után, 1942. február 19-én a két ház meg is választott a posztjára. Az eskütételi ceremónia ülésrendje követte a hagyományokat: a kormányzó az elnöki pulpituussal szemben felállított emelvényen foglalt helyet, előtte jobbról a hercegprímás és a főpapok, balról a miniszterelnök és a kormány tagjai helyezkedtek el.⁵⁵ Az újdonsült kormányzóhelyettes sietett bemutatkozó látogatást tenni Serédinél, ami azért szembetűnő, mert csak hozzá ment el, mások – köztük a miniszterelnök is – maguk tették tiszteletüket. A gesztusból mégsem a közjogi méltóság bármilyen sorrendisége következik, hanem annak elismerése, hogy Serédi befolyása a közéletre meghatározó, és valóban hozzájárult egy belpolitikai válság megelőzéséhez. Amikor pár hónap múlva, augusztus 20-án Horthy István halálos repülőgép-balesetet szenvedett, a kormányzóhelyetteség körüli vita ismét megosztotta a politikai elitet. A számtalan terv között a dinasztiaalapítás bizarr ötlete is felmerült, amennyiben egyesek a kormányzó unokáját kezdték kormányzóhelyettesként, sőt lehetséges királyként emlegetni. Ez már túlment azon a határon, amit a hercegprímás tudomásul vehetett, ezért mindent elkövetett megakadályozásáért. Horthy kormányzónál a hercegprímás kimondottan első közjogi méltóságára és alkotmányőri szerepére hivatkozott, amit nemigen tartottak tiszteletben a kormányzat részéről. Az abszurd elképzelés megfeneklett, ahogy az is, hogy a mindenkor miniszterelnök – a nádori funkciók egyfajta továbbvivője – legyen az államfő helyettese.⁵⁶

Az országgyűlés kétszer ült össze: 1944. október 27-én és november 2-án. Az üléseken Serédi Jusztinián hercegprímás hiába figyelmeztetett a törvényesség betartására és mutatott rá Szálasi megválasztásának szabálytalan körülményeire.⁵⁷ Szálasi Ferenc

54 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* Szerk. ORBÁN Sándor és VIDA István. Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990. 55–57.

55 OLASZ Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 196.

56 Uo. 376–378.

57 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* Szerk. ORBÁN Sándor és VIDA István. Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990. 121–127, 172–175.; GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. 119.; LÁSZLÓ T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Szent István Társulat, Budapest, 2005. 320–322.

nyilas vezető november 4-én „saját elhatározásából s egyben Horthy Miklós kormányzó szóbelileg közölt hozzájárulása alapján mégis átvette a kormányzói jogkör gyakorlását is”, nemzetvezetőként felesküdt a Szent Koronára, és másnap megalakította a Nemzeti Összefogás Kormányát. Egy személyben miniszterelnök és államfő is lett.

Miközben Szálasi Budapestről elmenekülő kormánya 1944. december 7-étől 1945. március 16-ig Sopronban ülésezett, addig az ország keleti felében, Debrecenben 1944. december 21-én létrejött az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Utóbbi önmagát a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította, és a Moszkvában meghatározott személyi összetételben megteremtette az újjáalakuló magyar államiság kereteit. A Magyar Királyság területén egyidejűleg két parlament is működött, mindkettő magát tekintve a népképviselői valódi letéteményesének. Hogy melyik a legitim, azt nem jogelméleti viták, nem is öndefiníciók, hanem a hadászati és politikai erőviszonyok döntötték el. Az egykamarás debreceni nemzetgyűlés december 22-én szentesítette az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulását. A képviselők megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés háromtagú, pártunkívüliekből álló elnökségét; a 23 tagú, koalíciós Politikai Bizottságot, amely a továbbiakban de facto ellátta a nemzetgyűlés feladatkörét. Eleinte csak e két szerv között osztódtak meg az államfőt megillető hatáskörök. 1945. április 17-én viszont megalakult a Nemzeti Főtanács, amelyet kimondottan „az államfőt megillető egyes jogok” gyakorlására hoztak létre mindaddig, amíg „a magyar nép az államfői hatalom gyakorlásának módja felett nem dönt”. Sokatmondó volt ebben az átmenetiségben a népi döntés ígérete – ennek tükrében Mindszenty év végi javaslata az államformát meghatározó népszavazásról egyáltalán nem tűnik légvárnak, bár arra korábban nem volt példa a magyar történelemben. Az államfőt megillető jogok tehát legalább háromfelé darabolódtak szét, amiért is az alkotmányjogi kérdésekről szinte azonnal politikai vita indult. A nemzetgyűlés Alkotmányjogi Bizottsága Bölöny József jogászprofesszorral készítettett egy törvénytervezetet az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről, amelynek egyik változata sem számolt a hercegprímási méltóság semmilyen közjogi szerepével,⁵⁸ holott Bölöny pártunkívüli legitimista hírében állt. Igaz, az esztergomi érseki szék épp üresedésben volt: Serédi Jusztinián 1945. március 29-én váratlanul elhalálozott, utódját csak fél év múlva nevezte ki a pápa, így nem volt az érseki poszton felelős személy, aki hozzászólhatott volna a kérdéshez. Hosszú viták és politikai egyeztetéseket követően 1945. december 7-én született meg az 1945. évi XI. törvénycikk, a második világháború utáni önálló államiság megteremtésének első értékelhető aktusa. A Nemzeti Főtanács mint államfői testület mellett létrehozta a szuverenitást megtestesítő – immár nem ideiglenes, hanem választással legitimált – nemzetgyűlést és az annak felelős minisztériumot. A képviselők – ahogy arra Föglein Gizella rámutatott – aligha hozták volna meg ezt a törvényt, ha december elején már szándékában állt volna a kormánynak az államforma megváltoztatása. Így az „ideiglenesség” valóban egy kurta átmenet lett, hiszen alig másfél hónap maradt hátra a köztársaság kikiáltásáig, amely az államfői jogosítványokat a köztársasági elnökhöz delegálta. Visszont egyházi tisztségviselőnek már semmiféle közjogi felhatalmazást nem adott.

58 FÖGLEIN Gizella: *Törvénytervezet – torzóban. Bölöny József 1945. évi alkotmányjavaslata*. In: *Hatalom-megosztás és jogállamiság*. Szerk.: MEZEY Barna. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 311–334.; „Dr. Bölöny József egyetemi tanár tervezete: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés határozata az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről”. In: FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 193–198.

Mi következik mindebből a primás közjogi funkcióit illetően? Az a tény, hogy a feudális államszervezetben még élő *primási közhatalmi feladatok* a 20. század derekára végképp kiürültek, a rangok jelképpé váltak. Amikor Mindszenty József 1945. október 7-én elfoglalta az esztergomi érseki széket, a primásnak már csak – formálisan ugyan, de a fennálló királysági államformára tekintettel mégis – a királykoronázás közjogi feladata maradt meg, az is csak 1946. február 1-jéig, a köztársasági államforma kikiáltásáig. I. Ferenc József megkoronázása (1867) után a 20. században királykoronázásra csupán egyetlen alkalommal került sor: 1916-ban Csernoch János esztergomi érsek-primás a református gróf Tisza Istvánnal mint nádorhelyettes miniszterelnökökkel együtt helyezte IV. Károly magyar király fejére a Szent Koronát. A két világháború közötti király nélküli királyságban ez a feladat is a történelem süllyesztőjébe került. A keresztény Magyarország primásának kijáró kivételezett tisztelet persze még sokáig visszaköszönt. Tovább élt például az a szokás-jog, hogy a hercegprimást értesítették a miniszterelnökök és a miniszterek kinevezésükről, majd azok látogatást tettek nála. 1945. november 16-án, miután a parlamentben bemutatta kormányát, Mindszenty József budavári rezidenciáján tette tiszteletét Tildy Zoltán miniszterelnök és Varga Béla plébános, kispapáérti politikus. A primás még a köztársasági államforma törvénybe iktatása után is megkapta a Vörös János vezérkari főnöktől az „ösi jogon” kért háromfős díszőrséget az esztergomi primási palota elé három egyházi ünnepen: Vízkereszt (január 6.), Húsvét és Pünkösd napjain. A díszőrök kirendeléséről Tombor Jenő honvédelmi miniszter intézkedett.⁵⁹ 1947-ből már nincs tudomásunk hasonló gesztusról.

Összegezve tehát kijelenthető, hogy 1945-ben a primás a koronázáson kívül egyéb állami közjogi felhatalmazással már nem bírt, a köztársasági államformával ez is eliminálódott. Mindszenty Józsefnek esztergomi érsekként csak egyházkormányzati jogosítványai voltak. Korábban is *csupán reprezentációs értelemben tekinthető elsőnek a közjogi méltóságok sorában*, ami egyenes eredője annak a keresztény világszemléletnek, amelyben a lelkiség és a hit megelőzi az anyagiakat, ergo az egyháziak a világiakat. Mégis, amikor Mindszenty a primás első közjogi méltóságára hivatkozik, nem is a miniszterelnöki posztra utalt, mint ami őt illetné, hanem az államfőire. Ez abból a legitimista – de mint láthattuk, történetileg cáfolható – értelmezésből következett, miszerint a király távollétében automatikusan a primás lett volna az uralkodói hatalom letéteményese.⁶⁰ Mintha az 1848 utáni nádorhiányos hatalmi struktúra úgy döntötte volna el a két közjogi méltóság (nádor versus primás) elsőbbségének kérdését, hogy – a miniszterelnöki posztot semmibe véve, amely továbbélte a nádori feladatokat – a primás került volna egyedüli tényezőként előre. Következőképp a távollévő király helyettesítése kizárólag a primásra hárult volna.

A 16–17. századi hatalomgyakorlási példák 20. századi alkalmazásának semmilyen közjogi vagy reális politikai alapja nem volt. Ezt még a Mindszenty iránt vállaltan elfogult történészek is elismerik, és azzal mentegetik Mindszentyt, hogy csak szimbolikusan és nem ténylegesen használta a historizáló közjogi kategóriákat.⁶¹ Mindszenty azonban nemcsak az idézett 1945-ös esetekben, hanem haláláig visszatérően hivatkozott a primá-

59 „231/1946. számú átiratára van szerencsém értesíteni Főméltóságodat, hogy a kért díszőrség kirendelésének akadályja nincs.” EPL Processus Joseph Card. Mindszenty – Mindszenty periratok (a továbbiakban: Processus), 11. doboz, V–700/30. 239. fol. Radványi Imre ezredes válasza Mindszenty József 1946. január 14-ei levelére, 1946. február 9. Eredeti, aláírt. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/30. (Vö. uo. V–700/2. 314. fol. „MKP-hez személyes kapcsolatok”. Eredeti gépelt. Másolatban: EPL Processus V–700/2.)

60 Magyar Rádió Hangarchívuma, „Dr. Baranyay Jusztián másodrendű vádlott kihallgatása”, 1949. február 3.

61 MÉSZÁROS: Az „első zászlósúr”-cím, 74.

sok reá hagyományozódott közjogi kötelezettségére, kétséget sem hagyva afelől, hogy távolról sem szimbolikus szerepben gondolkodott. Amikor Agostino Casaroli szentszéki megbízott 1963–64-ben a budapesti amerikai követségen többször is találkozott vele, jelentésében részletesen idézte Mindszenty felfogását a hercegprímási cím államjogi tartalmáról: „A Magyarország Primása cím – őminenciája felfogása szerint – átfogó és rendkívül nagy felelősséggel és jogokkal jár az egész országra, sőt, »Szent István király országterületének« egészére vonatkozóan, még akkor is, ha a jelen helyzetben más nagyhatalmak uralmának van alávetve; e felelősség és jogok egyformán egyháziak, miként politikaiak és nemzetiak. Egyházi szempontból ez azt jelentené, hogy a primásnak illetékessége, hogy véleményt nyilvánítson, és éppen ezért legalább meg kell hallgatnia véleményét, minden ilyen típusú kérdésben, nem csupán az esztergomi érsekség és egyházatartomány, hanem egész Magyarország esetében, sőt azon túl is. [...] Politikai szempontból a primás érvényesítette jogait és funkcióit hosszú évszázadok hagyománya szerint és az alkotmányos alapelveket illetően, egészen a kommunista rezsim hatalomátvételéig, amelyeket Őminenciája mindmáig teljes mértékben érvényesnek tekint. Ő – amint kifejezte magát – »vices praesidentiales gerens« [elnöki/államfői/helytartói jogkörökkel rendelkezik, az államfőt helyettesíti – B. Ma.], és rá tartozik többek között a miniszterelnök kijelölése és a kormány hivatalba való beiktatása.”⁶² Casaroli a találkozáskor nagyon határozottan és világosan – szinte kioktatón – tolmácsolta VI. Pál pápa álláspontját a püspöki köteleességről, miszerint „elsősorban nyájának vallási kérdéseivel foglalkozzék, és ne rendelje alá ezeket olyan – bár jogszerű és igen nemes – megfontolásoknak, amelyek más természetűek, és különösen tartózkodjék, amennyiben lehetséges, a politikai szempontoktól”.⁶³ Egyik legutolsó levelében továbbra is így írt Mindszenty bíboros VI. Pál pápának: „...kötelességemnek érzem, hogy felhívjam figyelmét arra, hogy alig negyedszázaddal kevesebb mint ezer esztendőn át az esztergomi érsek – a király után – az egész Magyar Egyház és az ország főtisztviselőinek első alkotmányos képviselője volt – nem zárva ki a nádori és a miniszterelnöki hivatalt. A szuverén uralkodó még a miniszterelnök-jelölt személyére vonatkozóan is kikérte a primás tanácsát. A rabszolgává tett nemzet soraiban ma én vagyok Magyarország egyedüli alkotmányos képviselője. Az alkotmányos eljárás szerint az én feladatomban lenne az új kormány kinevezése, a Nemzetgyűlés összehívása és feloszlata. Mint alkotmányos képviselő, nem mondhatok le, annak tudatában, hogy így – ha Isten irgalmas hozzánk – legalább egyvalaki megmarad, aki alkotmányos alapon új életet kezdhet a nemzet számára a jelenleg fennálló üresedést követően.”⁶⁴

62 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III. Documenta 1963–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III. Tanulmányok és szövegközlések*. Vol. III/1. 1963–1966. METEM, Budapest, 2010. 91. Agostino Casaroli jelentése Amleto Giovanni Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án. (Forrása Giovanni BARBERINI (szerk.): *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Osipolitik vaticana* [A párbeszéd politikája. Casaroli dokumentumai a vatikáni kleti politikáról]. Il Mulino, Bologna, 2008. 133.)

63 Uo. 95.

64 Mindszenty József továbbíttatlan, angolul írt levele VI. Pál pápához. Bécs, 1974. március 4. vagy április 3. A levél szövegét közli és Mindszentynek a primás közjogi szerepére vonatkozó, az amerikai követségen töltött másfél évtizedben írt egyéb leveleit elemzi SOMORJAI Ádám: *Mindszenty felfogása a primás alkotmányos szerepköréről, közjogi, politikai szerepvállalásáról vallott felfogása. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 23 (2011) 103–122:114–116. Bővebben SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/2. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegközlések*. METEM, Budapest, 2012. 370–392.

„Valahányszor válságos idők voltak az emberiség életében, mindannyiszor nem bizonyult silány értéknek a lex és a tradíció.”⁶⁵ Mintha saját jövőbeni mottóját fogalmazta volna meg Pehm József, amikor e szavakkal köszöntötte 1935-ben a Revíziós Harangláb és a Göcseji Országzászló felavatását. Mindszenty a háború utáni gyökeresen átalakult világban olyan történelmi hívószavakat próbált találni, amelyek annak a társadalmi és kulturális rétegnek, amelyhez ő is tartozott, biztos érzelmi fogódzókkal szolgálhattak, és valamiképp áthidalták és összekötötték a múltat a jellel. A múlt tisztelete és az átörökölt jogok továbbvitelének kifejezésére – régiessége miatt nem a legszerencsésebben, de – ilyen kapaszkodónak vélte megtalálni a zászlósuraságot, mint első közjogi méltóságot. Érvelésének keretét a monarchia adja, amely valóban magában hordoz egyfajta történelmi folytonosságot. Hiszen a koronás államfő nincs kitéve a napi politika viharainak, ezért jobban meg tudja testesíteni a nemzet egységét, mint egy olyan államfő vagy (nép) köztársasági elnök, aki részese a napi politikai küzdelmeknek, s akinek személye eleve politikai pártok alkudozásának az eredménye. A magyar monarchia – történelmünk legutóbbi négy száz évéből eredően – egyenlő volt a Habsburg Monarchiával. Magyarország államformája Mindszenty érseki kinevezésekor királyság, és ez az a tény, amely magatartását magyarázza, hiszen a királyságban gyökerezett a hercegrímás közjogi hatásköre.

1945 tavaszára a háború traumája forradalmi mélységű változásokat generált: szétbomlasztotta az állam szövetét, a régi politikai hierarchia – kivált az 1938 utáni – csődöt mondott, képviselői hitelüket veszítették, a hagyományos társadalmi és gazdasági elit szétesett, a jog- és szokásrend összeomlott. Az egész Horthy-rendszer kompromittálódott, mert német megszállásba, holokausztba és Szálasi átokfutásába torkollott. Az államfői tisztséget illetően ebben az időszakban jogi vákuum volt az országban. A korábbi törvényes államfő, Horthy Miklós kormányzó jogköre 1944. október 16-án megszűnt, Szálasi Ferenc illegitim nemzetvezetőségét elsöpörte a vereség. Az országtanács nem létezett és működtetéséhez – legalábbis az ország határain belül – nem is volt politikai akarat. Tagjai közül egyedül az esztergomi érsek tartózkodott a magyar állam határain belül, de az országtanácsi tagság egyedül nem volt gyakorolható. A háború utáni többpárti parlamentáris demokrácia formálódása erősen korlátozott, szuverenitás-hiányos államiság keretei között kezdődött: az Ideiglenes Nemzeti Kormányt a szovjetek szeptember 22-én, az amerikaiak szeptember 29-én elismerték, a britek azonban a nemzetgyűlési választásokig nem (majd csak november 17-én). A választások után államjogilag rendezetlen körülmények között működött tovább 1946 februárjáig az államfői hatalmat gyakorló Nemzeti Főtanács is.

A jogfolytonosság „erős fonalai és finom ereizei” tehát valóban szakadoztak. Ebben a provizórikus közjogi zűrzavarban – legalábbis jogelméleti szinten – a hercegrímási méltóság szilárd, a történelmi jogfolytonosságot is reprezentáló, pártokon felül álló, legitim hatalomforrás maradt. Ezért Mindszenty József kijelentése zászlósúri mivoltára, első közjogi méltóságára vonatkozóan – akár valóban le akarta törölni a port az íratlan alkotmányról, akár szimbolikusan gondolta is, hogy átmenetileg neki kell kitöltenie a közjogi ürt – azt a benyomást keltették-kelthették, hogy nemcsak a primási funkció erkölcsi tekintélyét, de

65 MNL ZML V. 1606. Zalaegerszeg város képviselő-testületének jegyzőkönyvei, XXXII. kötet, 1935. 229–234:233. fol. Az 1935. augusztus 1-jei diszközgyűlés jegyzőkönyve, Pehm József ünnepi beszéde.

idejétmúlt közjogi tartalmát és hatalmát is fel akarja éleszteni. Egyetértünk Békés Gellért bencés professzor megállapításával, miszerint „az új politikai és társadalmi helyzetben helyesebb lett volna megvárni a primási jogkör tisztázását, mielőtt hivatkozás történik rá”.⁶⁶ Mindszenty viszont úgy érezte, hogy ez az a szilárd alap, amely az erőhöz jogot is ad a rá váró küzdelemben. A „történelmi magyar alkotmány” alapján állva azonban légüres térbe került, hivatkozásai nem voltak többek egy múltba néző alkotmányjogi ötletelésnél, kivált azután, hogy 1946. február 1-jén Magyarország államformája köztársaság lett.

Mindszenty szókinccstárában gyakori kifejezés az „alkotmányosság”. Ezen a történelmi kontinuitást, az alkotmányos élet zavartalan, „megőrizve változó” stabil rendjét értette. A történelmi hagyomány, a szokásjog az egyháznak biztonságot adott, de ennek ára az intézményesülés lett a maga külsődlegességeivel, és félelmeivel az újtól. Az ősi alkotmány kultuszából a királyhoz való hűség következett, mint ami történelmi tradícióink és élő jogtudatunk integráns része. Tekintélyét, az egész magyar katolicizmus minden erkölcsi, anyagi és szervezeti erejét bevetette a hagyományos társadalom alapjaiért (királyság, dinasztia, egyház, nemzeti kultúra), és vele az „alkotmányosságért” folytatott küzdelemben. A legitim királyság helyreállítását a legjobb, sőt talán az egyetlen esélynek tekintette az ország szuverenitásának újrateremtéséhez. A hazai és nemzetközi politikai erőviszonyok azonban kizárták a királyság feltámasztását és vele azt is, hogy egy egyházi főméltóság, jelesül a hercegprímás közjogi méltóság legyen.

Mindszenty elnökletével 1945. október 17-én ült össze először a püspöki kar. A tárgyalások között szerepelt a primás állami fizetése is: a hercegprímás a földbirtokrendelet úgymond „jogtalanságai” miatti tiltakozásul nem fogadta el az állami költségvetésből felajánlott fizetést, ami a miniszterelnöki fizetés kétszerese lett volna. Vajon milyen szempontot vettek figyelembe az összeg meghatározásakor, hogy megduplázták a kormányfő honorálását? Udvarias gesztusról vagy – ahogy Mészáros István feltételezi – a történelmi alkotmány továbbéléséről, mondhatni beidegződött alkalmazásáról volt szó? Azaz arról, hogy a jogfolytonosság szerinti közjogi hierarchiában a hercegprímás megelőzi a kormányfőt, ergo nagyobb fizetés jár neki. Vagy kárpótlás gyanánt kínálták neki az elvett földekért cserébe?

Az 1945. novemberi választások után a fizetésnél összehasonlíthatatlanul nagyobb horderejű ügy merült fel: a köztársasági államforma. A Külügyminiszterek Tanácsának decemberi moszkvai értekezlete után a magyar kormány és a pártok vezetői – a kommunisták vállalt szorgalmazására – arra a következtetésre jutottak, hogy még a békekonferencia előtt hozzá kell nyúlni a régi államformához és fel kell számolni az államfői jogok gyakorlása körüli ideiglenességet. A hercegprímás minden fórumot megragadott a tervezett változás elhárításáért. Az 1945. december 20-i püspökkari tanácskozáson előterjesztette, hogy „80 tag aláírásával hívassék össze a Felsőház”, de a püspöki kar leszavazta.⁶⁷ Ez volt az első olyan alkalom, amikor a püspöktársak nem fogadták el a primás előterjesztését.

66 *Mindszenty József a népbíróság előtt. Politikai perek 2.* I.U.S. (Irodalmi Újság) kiadása, Párizs, 1986. XV. Békés Gellért bevezetője.

67 Az 1945. december 20-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. 19–20. napirendi pont. In: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Szerk.: BEKE Margit. Argumentum, Köln–Budapest, 1996. 72. (Mindszenty kézírásával a felsőház összehívására vonatkozó iratokat összefogó palliumon a következő mondat olvasható: „50 aláírás ma nem érhető el.” EPL Processus, 9. doboz, V–700/27. 277. fol. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/27.)

A felsőház összehívásának szándéka ugyancsak Mindszenty jogértelmezését tükrözi. A felsőház a Horthy-rendszert jellemző konzervatív egyensúly-politika meghatározó eleme volt. Működése azzal szűnt meg, hogy teljes vezérkara lemondott (a Szálasi alatt Sopronban működött felsőházat nem tekinthetjük törvényesnek, már csak szabálytalan megválasztása miatt sem).⁶⁸ Mindszenty viszont a *történeti jogfolytonosságra* hivatkozva visszanyúlt ehhez az intézményhez, amelynek legutolsó érvényes házszabálya szerint azonnal megkezdheti működését, ha 50 tagja szabályosan összehívja.⁶⁹ Mikor állhatna elő ilyen helyzet? Gróh József, az esztergomi főegyházmegye ügyésze szerint akkor, ha „a jelenlegi forradalmi országgyűlés jogköre és hatalma bármely okból megszűnne”.⁷⁰ Következésképp Mindszenty nem fogadta el – bár 1945-öt egy pápához írt levelében a „legteljesebb vallásszabadság” éveként jellemezte⁷¹ –, hogy a magyar állami szuverenitás képviselője az 1945. november 4-én megválasztott nemzetgyűlést illeti meg, amely szakított a jogtörténeti múlttal, nem hivatkozott jogfolytonosságra és lényegében egy új, alkotmányozó nemzetgyűlésnek tekintette önmagát, amennyiben első rendelkezése (1945. évi XI. tc.) értelmében jogosult dönteni Magyarország államformájáról és alkotmányáról. Mert ebből a szempontból a felsőház már nem létező intézmény volt.

A hercegprímás végül belátta, hogy képtelenség lenne a házszabályoknak megfelelő módon ötven aláírást összegyűjteni, az ügyet mégsem hagyta ennyiben, és 1945. december 31-én levelet intézett Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. „*Úgy értesülök, hogy a Nemzetgyűlés a közel jövőben napirendre szándékozik hozni az alkotmányreformokat, köztük a köztársaság behozatalát az ezeréves magyar királyság megszüntetésének tervével. Ha ez a hír megfelel a valóságnak, ha nem is kaptam erről hivatalos tájékoztatást, a magyar primások több mint 900 éven át gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek ezen tervek ellen.*”⁷² A hercegprímás szerint az alkotmányjogi kérdések felvetése „felette idő-

68 A felsőház elnöksége 1944. november 3-án lemondott. Muzsa Gyula gyógyszerész korelnöklété alatt volt ugyan egy új választás, de ez semmis, mert nem volt jelen az érvényes határozathozatalhoz házszabályokban megkövetelt 50 tag, illetve ezért olyanok is szavaztak, akik nem voltak felsőházi tagok.

69 „135. §. (1) Az országgyűlés tartama alatt – kivéve az államfő által történt elnapolás esetét – az elnök a szükséghez képest a Házat bármikor összehívhatja, 50 tagnak az indokok felsorolásával írásban kifejezett kívánságára pedig köteles azt összehívni. (2) Az összehívásra irányuló kívánságot tartalmazó nyilatkozatot mindegyik tagnak az aláírás keltének feltüntetésével sajátkezűleg kell aláírnia és az így kiállított nyilatkozatot az aláírók nevében azok közül négy tagnak kell személyesen az elnöknel a legrégibb aláírás keltét követő 14 nap alatt benyújtani. A benyújtóknak ebbeli minőségüket sajátkező aláírásukkal külön fel kell tüntetniük a nyilatkozaton. (3) Az elnök az ülést a nyilatkozat benyújtását követő tíz nap valamelyikére köteles kitűzni.” *A Felsőház házszabályai*. Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. nyomása, Budapest, 1936. 71–72. Ugyanez a szöveg az 1939-es házszabályban a 139. §-ban olvasható. *A Felsőház házszabályai*. Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. nyomása, Budapest, 1939. 75–76.

70 EPL Processus, 9. doboz, V–700/27. 275. fol. Gróh József levele Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1945. december 8. Eredeti, gépelt, aláírt. (Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/27.)

71 EPL Processus, 4. doboz, V–700/14. 67. fol. Mindszenty levele XII. Pius pápához, eredeti kézirat fogalmazvány. 1948. december 18.

72 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 5. és 8. fol. Mindszenty József levele Tildy Zoltánhoz. Esztergom, 1945. december 31. Eredeti; EPL Processus, 4. doboz, V–700/15A. 296–298. fol. Gépelt másolat, uitt 299–302. fol. Mindszenty eredeti kézirat fogalmazványa (másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/15A.); ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 213–215. fol. (EPL-ből hiányzik) és V–700/56. 184–186. fol. (gépelt másolatok). – A levelet először a kormány által kiadott úgynevezett „Fekete Könyv” közölte (*Mindszenty József a népbíróság előtt*. Állami Lapkiadó, Budapest, 1949. 70–72.), majd lényegét közzétette a Mindszenty okmánytár I. kötete (*Mindszenty tanítása*. S. a. r. VECSEY József. München, 1957. 107–108.), ahol a szerkesztő megkérdőjelezte a levél hitelességét. Azóta a dokumentum több, előbbieken hivatkozott levéltárban is előkerült,

szertűlen”, inkább a szociális-gazdasági bajokat kellene orvosolni. Kapcsolatrendszerén keresztül december közepén megüzente az angoloknak, hogy Károlyi Mihály, az ország első köztársasági elnökének visszahívása nem kívánatos.⁷³

A Nemzeti Főtanács létrehozásáról szóló 1945. februári rendelet még hasonlóképp fogalmazott, amikor a nép majdani határozatát emlegette az államforma tekintetében. Tíz hónap elteltével és parlamenti választással a hátuk mögött már egyetlen párt sem tervezett népszavazást, hiszen a megválasztott képviselők tolmácsolják a nép akaratát. Mi vezérelte Mindszentyt, amikor közjogi tisztségre hivatkozott? Talán politikai ambíció? Vagy valóban elhitte, hogy a várva várt fordulat, amellyel a rend helyreáll, közel van? Vagy egy igen nagyfokú, szinte messianisztikus küldetéstudat és igazságérzet? Úgy véljük, ezek mind kavargtak benne. Mindszenty „politikai súlyt” akart szerezni a katolikus egyház számára, meg volt győződve a politikai akciók elkerülhetetlenségéről, amivel az egyház szabadságát kívánta biztosítani. Kétségtelenül nem hatalomvágy fűtötte, hanem az egyház érdekeinek védelme, amihez a jogfolytonosság alapján fel akarta használni a primáciához köthető közjogi argumentációt is. A II. Aranybulla (1231) az esztergomi érsekekre ruházta a királyság törvényei feletti örökös kötelezettségét, bizonyos értelemben a mai alkotmánybírók funkcióját.⁷⁴ Mindszenty középkori hivatali elődeinek huszadik századi utódaként Don Quijote-i harcba fogott, és a belpolitikai állapotok – a politikai rendőrség túlkapasai, a németiség elleni atrocitások, a népbíróságok elfogult ítéletei, a bosszúért lihegő közhangulat, a felvidéki magyarok elleni intézkedések, és általában a demokrácia gyermekbetegségei – miatt rendre igazságot kért és követelt. Mindszenty-nél a jogfolytonosság nem üres frázis, hanem az igazság keresésének jogi-történeti hivatkozási alapja. Ahogy zsugorodik összebb és összebb az egyháznak még elfogadható politikai környezet, úgy lesz egyre hevesebb és látványosabb a primás törvényszerű ütközése a nem pusztán laicizálódó, hanem immár ateizálódó állammal. Ugyanakkor hiányzott belőle a személyes belátási képesség ahhoz, hogy megértse 1945 mint nemzeti sorsforduló mibenlétét, amikor a jog, így az alkotmányjog, és vele a primási méltóság közjogi szerepe is más összefüggésben vetődött fel, pontosabban sehogyan sem vetődött fel.

A nemzetgyűlés végül elfogadta a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvényt, amelynek kihirdetésére 1946. február 20-án került sor. Magyarország ezen időponttól kezdődően köztársaság. E törvény rendelkezései között sem találunk az esztergomi érseket közjogi feladatokkal felruházó rendelkezést. Mindszenty ezúttal a nyers tiltakozás helyett a vitathatatlan tény szikár rögzítésére hagyatkozott: „...megállapítom, hogy annak tárgyalása idegen megszállás alatt, a magyar nép megkérdezése nélkül, a képviselők szólásszabadságának pártéleti korlátozásával folyt le; következőképp a nemzet ezek figyelembevételével gondolkodik és ítélkezik a történeteken”.⁷⁵ Alapvetően azt

hitelessége igazolt. Szövegét újabban közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 255–257. – A kérdéstről lásd: MÉSZÁROS István: *A köztársaság*. In uő.: *Állok Istenért, Egyházért, Hazáért*. METEM, Budapest, 2000, 94–117.

73 HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 494. Hajdu forrása Sir D. Osborne vatikáni követ 1945. december 12-i jelentése. (PIL PRO FO 371. vol. 48517.)

74 Hegedüs András, a Primási Levéltár igazgatójától hallott hasonlat. Ezúton köszönöm a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét.

75 MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1602/1946. (62. doboz.) Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek levele a nemzetgyűlés elnökéhez és a miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. február 1. Eredeti,

kifogásolta, hogy a nemzetgyűlés a békeszerződés aláírása előtt, a megszállók külső nyomására döntött az államformáról, illetve, hogy ilyen fontos kérdésben *nem népszavazással* formált véleményt. A levelére adott válasz bevezető sora elismerte ugyan, hogy a törvényjavaslat beterjesztése idegen megszállás alatt történt, de „annak meghozatalánál a megszállók a legcsekélyebb befolyást sem gyakorolták”. Felhatalmazást a novemberi választásokon kaptak, a képviselők „pártéleti szólásszabadsága” nem volt korlátozva, de korlátozva volt „pártközi, tehát önkéntes elhatározás alapján a Parlamentben felszólaló képviselők száma”.⁷⁶ A nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottsága az államforma vitájakor egyébként is megállapította, hogy a magyar (történelmi) alkotmány nem ismeri a népszavazás intézményét, a nemzetgyűlés viszont az államhatalom legfőbb letéteményese, a népakarat egyedüli megnyilvánulási formája, ennél fogva az elnökválasztás jogát a nemzetgyűlés hatáskörébe kellett utalni.⁷⁷

Ezzel az államforma-vita lezárult. Jelentősége azonban messze túlmutat önmagán, mert a köztársasági államformával a primásnak a történelmi alkotmányból levezethető közjogi szerepköre teljesen kiürült. Az egykamarás nemzetgyűlés létrehozásától a köztársaság kikiáltásáig tartó folyamat megsemmisítette a katolikus főpapság – elsősorban a hercegrímás – maradék előjogait: a felsőház nem éledt újjá, mondhatni kimaradt a korabeli politikai intézményrendszerből, s ezzel a püspökök többé nem voltak hivatalból tagjai a törvényhozásnak; a püspöki kar ezután nem tárgyalhatta meg a törvényjavaslatokat, hogy azokról előzetesen véleményt nyilváníthasson; megszűnt a hercegrímás királykoronázási joga. A köztársasági elnök kapta meg azokat a jogokat, amelyek az államfői tisztség nélkülözhetetlen sajátosságai voltak, azaz ő képviselte a magyar államot itthon és a külföld felé, és – ha megkötésekkel is, de – ő gyakorolta a végrehajtó hatalmat a kormány útján. A hercegrímás, az ország „első zászlósura” viszont a köztársaságról szóló törvény elfogadása, majd a párizsi békeszerződés aláírása (1947. február 10.) után csak a csonka Magyarország első papja és örökös atyja lehetett csupán. Ezt vitatni és a hajdani közjogi szerepből bármit is gyakorolni csak államformaváltás, vele a nemzetgyűlési választás eredményeinek indirekt tagadása árán lehetett, még akkor is, ha ez a köztársaság nem teljesedett ki és nem lett a szabad és egyenlő polgárok tudatosan vállalt közössége. A primás közjogi szerepe szempontjából nem releváns, hogy már a köztársaság kikiáltása után megkezdődött annak felszámolása, hogy helyét 1949-ben egy „népköztársaságnak” keresztelt államformának, politikai rendszerében viszont egy kívülről vezérelt, sztálinista diktatúrának adja át. Az egyes címek és rangok megszüntetéséről szóló 1947. évi IV. tv. 3. § (5) bekezdése egyértelművé tette, hogy az esztergomi érseki tisztséghez társuló címek

aláírt; Veszprémi Érseki Levéltár, H VII/Bánáss. Püspöki konferencia 1. tétel. 678/1946-os iktatású levél, Esztergom, 1946. február 1. Mindszenty kézírásával besúrvva a „*pártéleti*” szó (ami az eredeti levélben is szerepel). Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 264–265. A levél eredeti fogalmazványa Mindszenty József kézírásával: EPL Processus, 4. doboz, V-700/15A. 312. fol. (Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V-700/15A.) E példányon a „*Miniszterelnök Úr!*” címzés alatt áthúzva a „*Nemzetgyűlési Házelnök Úr!*” címzés (és ez utóbbi megszólításból a „*Ház*” szó kétszeresen áthúzva!), további eltérés, hogy a keltezés „*jan.*” rövidítéssel íródott, de áthúzva és helyette „*febr.*” szerepel, ahogy egyébként minden fellelhető gépelt példányon is.

76 MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1602/1946. (62. doboz.) Varga Béla, a nemzetgyűlés elnökének válasza Mindszenty Józsefnek. 1946. február 13. Fogalmazvány, aláírás nélkül.

77 MNL OL XVIII-1-b. 8. doboz. A nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottságának ülése, 1946. január 28. 62. fol.

csak és kizárólag egyházi minőségükben használhatók, annak világi jelentése megszűnt. Végül az 1949. évi XX. tv. rendelkezése az állam és az egyházak elválasztásáról deklarálta, hogy Magyarország szekularizált államként kíván működni, ahol egyik egyháznak és tisztségviselőjének sincs és nem is lehet közjogi jogosítványa.

A JOGFOLYTONOSSÁG MEGSZAKADÁSA ÉS LEHETSÉGES FOLYTATÁSA

Mindszentyt közjogi szerepének értelmezése sodorta az első konfliktusokba már közvetlenül a háború befejezése után, s ez volt az egyik formális oka az ellene lefolytatott koncepciók pernek is. Mindszenty a törvény elfogadása után is megmaradt királypártinak, a rendszert lelke mélyén törvénytelennek tekintette,⁷⁸ de ezt nyíltan – legalábbis Magyarországon – nem hangoztatta. Hallgatólagosan tudomásul vette az új államformát, bár kétségtelen, hogy soha nem tett deklarációt annak elismeréséről, igaz elutasításáról sem. Külföldön viszont bátrabban fedte fel gondolatait. Amikor bíborossá kreálásakor 1946. február–márciusban Rómában tartózkodott, találkozott Sir D’Arcy Osborne-nal, Nagy-Britannia szentszéki követével, akit arra kért, hogy figyelmeztesse feletteseit: „a jelenlegi magyar kormány *nem* képviseli a magyar népet, sok tagja nemzetiségét, képzettségét és szimpátiáját illetően inkább orosz, mint magyar, és következésképpen képes a magyar érdekeket feláldozni Oroszország Magyarországon való bosszúállásának. Sürgeti, hogy egy bosszúálló megállapodást [értsd: békeszerződést – B. Ma.] elkerülendő, meg kellene engedjük a száműzetésben lévő magyar hazafiaknak, hogy kifejthessék nézeteiket a megállapodással kapcsolatban, sőt, felállíthassanak külföldön egy rivális kormányt. Mondtam neki, hogy ez utóbbi kizárt dolog és ugyanez vonatkozik az előbbi kérésre is.” A diplomata szerint „teljesen világos, hogy a bíboros úgy érzi, politikai szerepet kell vállalnia és megvédeni országát a jelenlegi magyar kormánytól”. Ahogy már korábban, ekkor is javasolta a Vatikánnak, hogy figyelmeztessék Mindszentyt: maradjon ki a politikából. Ezzel együtt nem sok esélyt adott annak, hogy meg lehessen őt állítani. „Ő egy komor, mosolytalan fanatikus, és nincs kétségem afelől, hogy mártíromságra is képes azért a törekvéseért, amiről azt tartja, hogy kötelessége egyháza és hazája iránt. Csak reménykedni tudok, hogy a pápától kategorikus utasítást kapott, hogy keresztes hadjáratát az egyházi ügyekre korlátozza, mert különben attól tartok, csak idő kérdése, hogy nyílt konfliktust provokáljon ki a magyar kormánnyal és annak orosz támogatóival.”⁷⁹

A londoni külügyminisztériumi személyzet cinikus józansággal elemezte a jelentést és igen súlyos következtetést vont le: „Sir D’Arcy Osborne előtt a bíboros olyan magatartást tanúsított a jelenlegi magyar kormányt illetően, amely veszélyes és bolond, és mi nagyon óvatosan tartuk ettől távol magunkat. A magyar kormány népszerű volt a választásokon, és egy olyan pozícióban lévő ember támadásai, mint a bíboros, nem szolgálnak országa javára. Ön és a misszió tagjai, amennyire lehet, tartsák távol magukat a bíborostól” – hangzott a Budapestre küldött utasítás.⁸⁰ Mindszenty meggondolatlan politikai vélemé-

78 Ezt írásba is adta 1948. őszi végrendeletében, amint azt visszaemlékezéseiben is felidézi: MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Negyedik kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1989. 264.

79 PIL 508/1. f. (= a The National Archives of the UK, Foreign Office – a továbbiakban TNA FO – anyagának válogatott gyűjteménye) 45. ö. e. 56. tétel (371/59004, R 3565/256/21). Sir D’Arcy Osborne brit szentszéki követ 34. számú jelentése a brit külügyminisztériumnak. Róma, 1946. március 6.

80 PIL 508/1. f. 45. ö. e. 56. tétel (= TNA FO 371/59004, R 3565/256/21). Távirat a budapesti brit követségre.

nye máris visszaütt: a nyugati diplomaták közül elsőként a britek váltak tartózkodóvá. Szerintük egy felelős főpap nem minősítheti törvénytelennek a külföld által is legitimnek tekintett kormányt, és nem buzdíthat emigráns kormány alakítására.

Hogy Mindszenty mégis miért vélte úgy: ez neki nemcsak joga, de kötelessége is? Ismét a történelmi alkotmányból merített, jogtörténetileg is vitatott érvelése a magyarázat: az államfő (király) távollétében a hercegprímást illeti az ország vezetése. Ez az egyetlen érv, amivel igazolhatta politikai tevékenységét. Pár hónappal később a brit diplomata hasonló jelentést küldött, miután átadta Domenico Tardini államtitkárnak azon levelek másolatait, amelyeket Mindszenty küldött a budapesti brit követségre. Kiderült, hogy Tardini is tisztában van a bíboros viselkedésének és beszédeinek „mértéktelenségével” és provokatív voltával, de ő is tehetetlen, nem tud hatással lenni rá. Erre esetleg egy nuncius lenne képes, de mivel nincs, „úgy tűnik a hercegprímás kezelhetetlen.”⁸¹

Egy újabb feltűnő, a felvidéki magyarság érdekében kifejtett akció részeként Mindszenty 1946. október 28-i dátummal a „Magyar Királyság püspökei” (Episcopi Regni Hungariae) nevében intézett egy körlevelet a világ püspökeihez. Nyolc hónappal a köztársasági államforma kikiáltása után furcsa és árulkodó a Magyar Királyságot emlegetni – még ha latinul is írta azt...⁸² A levelet Hamvas Endre csanádi püspök fogalmazta és latint nála is jobban ismerő P. Fábry Antal fordította, de az Esztergomba küldött példány még Magyarország püspökei nevében készült. A baloldali gondolkodás és politika Európa-méretű fellendülése nem illett össze a Mindszenty által képviselt értékrenddel. Nem a bibliai alapelvvel volt gond – „Jézus Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz” (Zsid. 13,8) –, hanem ragaszkodásával a történelmi és jogi hagyományokhoz, ami egyáltalán nem fért bele a szovjet-kommunista környezetbe, de az akkor még csírázó, majd elsorvadt demokratikus rendszer világképébe sem. A vesztes háborúktól sebzett magyar társadalom egy része igenis fogékony volt erre a szemléletre, hiszen ellenpólust kínált a kibontakozó politikai uniformizálódással szemben.

Éppen ezért sokan osztják, hogy innen, a 21. századból visszanézve Mindszenty ügye túlnő az egyház ügyén, mondhatni egyfajta nemzeti függetlenségi harcot szimbolizál. A lényegi kérdés azonban mindvégig az marad: mi is az egyház tulajdonképpeni feladata egy vele ellenséges politikai rendszerben? Lelkigondozás vagy politikai ellenállás? Vagy e kettő elválaszthatatlan egymástól, amikor a „lelkekért való harcot” politikai, vagy – mint Rákosiék – rendőri területen folytatták? És ha erre a kérdésre igennel válaszolunk, vajon belesodorhatja-e egy főpap magatartásával klerikusok és laikusok tömegeit a mártíromságba? Ajánlhatja-e az élet kockáztatását annak reményében, hogy majd feltáma-

81 TNA FO, Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946. Sir D'Arcy Osborne szentszéki brit követ 12461/52/46. sz. jelentése a brit külügyminisztériumnak. Róma, 1946. augusztus 22.

82 EPL Mindszenty magánlevéltár, 23. doboz, II. iratsomón belül és ugyanez 2. doboz; Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár I.1.a. 2424/1946.; ÁBTL 3.1.9. V-700/19. 7-8., 9-10.; 152-157. és 160-162. A körlevél magyar fordítása, illetve latin nyelvű szövege rövidebb és hosszabb változatban. A MNL OL XIX-J-1-j 35. dobozában található példány alapján publikálta TAMÁSKA Péter: *Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 3 (1992), 3. sz. 204-207. Ő a körlevelet 1946. október 26-ára keltezi, de az helyesen 1946. október 28. Hogy tartalmának nagy jelentőséget tulajdonítottak, azt igazolja, hogy egy eredeti példány – Mindszenty József aláírásával – megtalálható a Párizsi Érsekség Történeti Levéltárában (Archives Historiques de l'Archevêché de Paris) is a „9 K 2, 5 Hongrie” doboz oldalszámozás nélküli, vaskos iratanyagában.

dunk? A pásztornak nem feladata-e inkább, hogy az elvi maximum helyett a korszak által meghatározott optimumot mentse meg? Vajon az ország – nem csupán a legitimista meggyőződésük – akkor és ott, a saját korában támogatta-e ellenálló harcában a primást? Az újjáépítés, a választások, a hétköznapiak nem ezt igazolják. Igaz, nem is tehetette, hiszen az országot tönkrevverte a háború és megszállva tartották a szovjet katonák. Volt-e alapja a Nyugatba vetett bizakodásnak? Leslie Albion Squires-nek a budapesti amerikai misszió titkáranak 1945. szeptember 15. napján a külügyminisztériuma számára írt feljegyzéséből kitűnik,⁸³ hogy az amerikaiaknak mennyire volt fontos egy demokratikus magyar kormány létrejötte, mennyi esélyt láttak erre, s mennyire illuzórikusnak tekintették az erre irányuló magyar törekvéseket. A történelem nem a vágyak beteljesülésének folyamata, a politika – mint tudjuk – a hatalom megszerzésének és megtartásának a művészete, és ezt többnyire nem művészi módon művelték, művelik ma sem. A Magyar Kommunista Párt nem finomkodott a módszerek megválogatásában. Az eredmény ismert. Jaltát nem lehetett felülírni.

Mindszenty óvakodott attól, hogy alkotmányjogi fejtegetésekbe bocsátkozzon, és hogy konkrét dátumhoz kösse a jogfolytonosság megszakadását, ennek megvitatását inkább a jogászokra hagyta. A kérdés csak látszólag bagatell, valójában pedig jócskán megosztotta nemcsak az emigrációt (ki hová, milyen eseményhez, melyik törvényhez nyúlt vissza saját legitimitásának eredeztetésekor), hanem a hazai politikai erőket is; még a királýágpártiak is eltérő dátumokban határozták meg annak időpontját. A Mindszenty-per aktáihoz becsatolt, *A jogfolytonosság visszaállítása* című, 1946-ban íródott tanulmány – amelynek feltételezhető szerzője Baranyay Jusztin ciszterci jogászprofesszor, a Mindszenty-per másodrendű vádlottja – 1918 novemberére teszi a jogfolytonosság megszakadását, mivel szerinte IV. Károly eckartsauai nyilatkozata – jogérvényesítő alaki kellékek és a magyar törvényhozás megerősítése hiányában – nem tekinthető hatályos trónlemondási nyilatkozatnak.⁸⁴ Közismert legitimizmusa ellenére sincs megbízható forrásunk arra, hogy ezt a véleményt Mindszenty feltétel nélkül osztotta volna. A jogfolytonosság megszakadása dátumát illetően következetlen. Truman amerikai elnökhöz 1947-ben írt levelében – későbbi feljegyzéseitől eltérően – az 1945. november 4-én tartott képviselőválasztást a népakarat legitim eredményének tekintette, ám ami az után történt, azt már csak demokrácia megcsúfolásának.⁸⁵ Bő egy évtizeddel később, amikor a legitimizmus a történelem raktárába került, Mindszenty a jogfolytonosság megszakadásának 1944. március 19-ét tekintette: „A magyar alkotmányosság fonala 1944 márciusában sza-

83 GECSÉNYI Lajos–MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sub clausula 1920–1947. Dokumentumok két békeszerződés – Trianon, Párizs – történetéből*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 1048–1051.

84 ÁBTLL 3.1.9. V–700/9. 70. fol. *A jogfolytonosság visszaállítása* c. gépelt kézirat. (EPL-ből hiányzik.) A jogtörténeti tanulmány a Horthy-korszak államfői hatalomra vonatkozó törvényeit elemzi, kimutatva, hogy az átmenetinek szánt kormányzói jogkört miként szélesítik és próbálják átváltani dinasztikus államfői jogosítvánnyá.

85 ÁBTLL 3.1.9. V–700 (alapdosszié). 151–162. fol. ÁBTLL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 151., 155. és 162. fol. Mindszenty József levele Truman elnökhöz, 1947. június 12. Gépelt szöveg magyarul és angol fordításban, aláírás nélkül, ill. Mindszenty eredeti kéziratosa fogalmazványa. (Mindszenty nem emlékezett, hogy a levelet, amit 1949 januárjában tett vallomásaiban következetesen csak „fogalmazványként” említ, elküldte Trumannak vagy sem. A bizonytalanságot megszünteti, hogy a levél nem található az iratanyagában egyébként igen gazdag és pontosan felleltározott Truman Levéltárban. Nem csupán a kutatóknak nem sikerült megtalálniuk a levelet, hanem annak hiányáról tájékoztatta az USA Külügyminisztériuma magyar partnerét 1990. március 5-én.)

kadt meg, a hitleri megszállás idején. A jogfolytonosság alapján ehhez kell visszatérnünk. Csakis 1944-et tekinthetjük »normális« évnek. [...] Sztálin és Vorosilov nem lehet a magyar alkotmányjog forrása.”⁸⁶ Korábbi véleményére rációval most azt deklarálta, hogy – a szovjet érdekvédelem miatt – sem az ideiglenes nemzetgyűlést, sem az 1945-ös választásokat, nem is szólva az összes ezt követőről, nem tekintette a népakarat szabad kinyilvánításának. Baranyay 1946-os és Mindszenty 1958-as fejtegetésében immár közös, hogy az 1945 utáni változásokat mindketten törvénytelennek tekintik, beleértve a novemberi parlamenti választásokat is. A primás részletezés nélkül elutasít mindent, ami 1945-től történt, mert azok mögött egyoldalúan és kizárólagosan szovjet és kommunista nyomást lát. Nem mérlegel, nem veszi figyelembe Magyarország háborút veszített helyzetét, Jalta döntését, s abban a téves hitben él, hogy a szovjet érdekszférának reális alternatívája lehet bármilyen, a katolikus egyháznak kedvező, az egyházi befolyást továbbra is érvényre juttató monarchikus államforma. Holott a nyugati hatalmak a Habsburg-ház szerepének visszaállítását eleve kizárták, amit azért azoknak, akik igazán kíváncsiak voltak a korabeli realitásokra, lehetett tudni.⁸⁷

A történelmi alkotmány hatályát és vele a jogfolytonosság megszakadását valóban többféleképpen értelmezhetjük, ennek legitimációs és hatalomelméleti elemzésére a magyar jogtörténet és politikatudomány számos kísérletet tett és tesz.⁸⁸ Ha azt akarjuk bizonyítani, hogy az idegen megszállás okán Magyarország nem volt független állam, akkor azt hangsúlyozzuk, hogy *nem volt szuverenitás*. Ez egyébként nemzetközi jogi értelemben minden megszállás idején hiányzik. Ha a magyar állam autoritását vizsgáljuk, akkor az mind a német, mind a szovjet megszállás alatt *formálisan létezett*. (Bár történelmünkben akad példa a Habsburgok jóvoltából arra is, amikor egy idegen megszálló hatalom a saját jogrendszerét tette kötelezővé, kiiktatva ezzel a megszállt állam jogrendszerét, ergo nem beszélhetünk sem alkotmányról, sem magyar jogrendszerről.) A törvénytelen nyilas éra alatt is működött a közigazgatás. A sajátos legitimitású Ideiglenes Nemzetgyűlés is az ország egészére hozott kötelező jogi normákat, amelyek területi hatálya a szovjet csapatok előre törésével fokozatosan szélesedett. Működött az igazságszolgáltatás, ha népbírászkodásnak hívták is, de legitim törvények, rendeletek alapján járt el. Alkotmányos rend volt akkor is, ha kétségtelenül nem egy demokratikus, nem egy közmegegyezésen alapuló, nem a többség akaratát tükröző, de alkotmányos rend volt. *Történelmi alkotmányos rend*, olyan, amelyet a történelem lehetővé tett az 1989-es rendszerváltozásig. Mindaddig, amíg újakat nem alkottak, számtalan régi – ha úgy tetszik, a történelmi alkotmányban gyökerező – törvényt alkalmaztak.

86 National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA. Record Group 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Mindszenty József levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyetteshez. 1958. január 10. Szövegét közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros levelezése az Egyesült Államok elnökeivel és külügyminisztereivel 1956–1971*. METEM, Budapest, 2011. 54–56.

87 GECSÉNYI-MÁTHÉ: *Sub clausula...*, 803.

88 A bőséges szakirodalomból csak néhányat említünk: PACZOLAY Péter–SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984; BIHARI Mihály – POKOL Béla: *Politológia*. Budapest, 1992; SAMU Mihály: *Államelmélet*. Püski, Budapest, 1992; BAYER József: *A politikai legitimitás*. Napvilág, Budapest, 1997; TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből*. Bótor Kiadó, Budapest, 1997; BAYER József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 1998; SAMU Mihály: *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

Baranyay Jusztin a fentebb említett tanulmányában nem érvel Mindszenty első közjogi méltóságával, sem a zászlósurasággal, csak a magyar hercegprímások magyar alkotmánytörténetben betöltött „közjogi működését” emeli ki. Az 1937. évi XIX. törvénycikkre hivatkozik, amikor a hercegprímást a királyi helytartói feladatkörre javasolja. Egyes törvénycikkek ellenmondásaival próbálja Baranyay igazolni, hogy bár a törvénycikkben héttagú államtanácsról van szó, mégis lehetséges, sőt helyesebb egyetlen főre bízni az államfői hatalmat. A nyilvános bírósági tárgyalást előkészítő kihallgatások során Baranyay Jusztin nem tagadta, hogy – Papandreou Damaskinos athéni metropolita Görögországban betöltött szerepéhez hasonlóan – a hercegprímásnak mint ideiglenes államfőnek ki kellett volna jelölnie az új kormány tagjait, akik aztán népszavazásra bocsátották volna az államformát.⁸⁹

A mintául szolgáló Görögország az antifasiszta szövetséges hatalmak 1944. októberi egyezségéből eredően teljesen brit befolyás alá került, amit a szovjetek tiszteletben is tartottak, és nem segítettek a kommunista partizánokat hatalomba juttatni, így a brit csapatok kíméletlenül felszámolták őket. A politikai vákuumhelyzetben, törvényes uralkodó híján, átmenetileg, a megszálló hatalmak megbízásából 1944 végétől 1946 szeptemberéig Damaskinos pátriárka lett a kormányzó (régens), sőt bő két hét erejéig – 1945. október 17. és november 1. között – a miniszterelnök is. Ennek háttérül érdemes rávilágítani arra, hogy a görög ortodox egyház igen jelesen viselkedett a német megszállás éveiben. Damaskinos elődje, Hrazanthos érsek az elsők között fejezte ki tiltakozását, amikor a németek 1941 áprilisában elfoglalták Athént, és megtagadta a hűségesküt a németbarát kormánytól, amiért el kellett hagynia a fővárost. Damaskinos érsek az olasz és német megszállás egész ideje alatt ugyancsak nagy bátorságot és kitartást tanúsított mindennapi viselkedése során a megszálló hatalom képviselővel szemben. Ennek köszönhetően oly nagy lett a tekintélye, hogy amikor 1944 decemberében a belpolitikai helyzet súlyos kiéleződése miatt II. György király ideiglenesen átruházta alkotmányos jogait a régensre, az érdekelt pártok pedig erre a tisztségre jóváhagyták Damaskinos személyét. Miután az angol támogatás mellett 1946. szeptember 1-jén megtartott népszavazás helyreállította a monarchiát, II. György király hamarosan visszatért a trónra. Ezzel azonban évekig tartó polgárháború robbant ki.

A jogfolytonosság fonalának felvételére a legitimistáknak kézenfekvőnek tűnt, hogy a hercegprímás ideiglenes államfőként kormányozzon. Amikor Mindszenty letartóztatása után továbbgondolták a lehetőségeket, akkor a jogfolytonosságnak egy másik alternatívája is felmerült: az ENSZ nevezzen ki miniszterelnököt, ahogy 1918-ban az antant tette ezt Huszár Károllyal. E megoldáshoz is igényelték a katolikus egyház vezetésének bekapcsolását: Bozsik Pál remetekertvárosi plébános, aki magát Mindszenty politikai örökösének tekintette, a hercegprímás bebörtönzése miatt a rangidős Grösz József kalocsai érsek ideiglenes országvezetői tisztségében gondolkodott. Elemzését „*A magyar jogfolytonosság mibenléte*” címmel eljuttatta Spellman New York-i érsekhez és Rómába a pápai államtitkárságra.⁹⁰ Veszélyes tervezetése vezetett el nemcsak a saját 1950. őszi, hanem

89 EPL Processus V–700/1. 15. fol. Feljegyzés Mindszenty József kihallgatásáról, 1948. december 27. Eredeti gépelt, Mindszenty hitelesítő aláírásával („c. f.” nélkül); Uo. 74. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 5. (Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/1.); ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 147.

90 ÁBTL V–103.458 65. fol. Feljegyzés Bozsik Pál kihallgatásáról. Budapest, 1950. december 28. (Megjegyzés: az iratot nem sikerült megtalálnunk a New York-i Érseki Levéltárban, Spellman érsek hagyatékában.)

a kalocsai érsek 1951. májusi letartóztatásához. Bozsikék nem ismerték fel vagy inkább be, hogy a politikai berendezkedés nemzetközi elfogadtatásához nem kellett az ENSZ, mert előbb a Szovjetunióval kötött fegyverszüneti megállapodás (1945. január 20.), majd a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte legitimálta az ideiglenes államfőt és a nemzetgyűlést, a jogi vákuumot pedig az 1945. novemberi parlamenti választás hidalta át.

* * *

Mindszenty közjogi értelmezését a primási kötelezettségekről oktan lenne bírálni vagy elutasítani pusztán arra hivatkozva, hogy az egyház ne politizáljon. Ő maga is azt vallotta, hogy az egyház elsődleges feladata a lelkipásztori munka, az evangélium közvetítése. Ehhez azonban hozzátette: a lelkipásztori tevékenységhez szükséges rosszként, de szervesen hozzátartozik a közéleti politikai kérdésekben való állásfoglalás, sőt akár a hívek pártpolitikai kérdésekben való tájékoztatása is. Mivel az embereknek ugyanazon közössége, ugyanaz a társadalom alkotja az egyház mellett egyúttal az államot is, a politikát a hit- és egyházvédelem egyik lehetséges eszközének tekintette. Primási megnyilvánulásai mögött tehát ez a határozott vélemény állt: a hercegprimás történelmi közjogi szerepére támaszkodva, a magyar katolikusok szellemi-lelki vezetőjeként kötelessége a híveket nemcsak hitéleti és erkölcsi, hanem közéleti és társadalmi kérdésekben is orientálni.

Ám közben évszázadokat késett. Mégis, ezzel a historizáló szemlélettel együtt lett képes arra, hogy néptribunná válva, ha nem is győztes, de utólag mítosszá vált háborúba vezesse híveit.